

KLEID

**TIJDSCHRIFT VAN DE
VERENIGING VAN DOCENTEN
IN GESCHIEDENIS EN
STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

21e JAARGANG NR. 6

1980

Inhoud

ANTON J.L. VAN HOOFF: Tiberius Sempronius Gracchus, materiaal voor een project oude geschiedenis	177
H.C. TEITLER: Revolutie in Sparta, de hervormingen van Agis en Cleomenes	191
L.C. SUTTORP: Uit een schoolarchief in de oorlogsjaren	199
UIT DE VERENIGING	204
RECENSIES	206

Ledenadministratie

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap **schriftelijk** meedelen aan: **Administratie V.G.N., Vreeswijkstraat 319, 2546 AJ 's Gravenhage**. Aan nieuwe leden wordt verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, huisadres, telefoonnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft en ook de sectie of het soort lidmaatschap waartoe men wenst te behoren.

Contributies

Contributies na ontvangst van de acceptgirokaart storten op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N., Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

Voor 1980 bedragen de contributies:

Gewone leden

Sectie (1) Pedagogische Academies/Basisonderwijs	
a. docenten Pedagogische Academies	f 90,—
b. docenten Basisonderwijs	f 60,—
Sectie (2) Mavo/Lbo	f 60,—
Sectie (3) Havo/Vwo	f 90,—
Sectie (4) Tertiair Onderwijs	f 90,—

Buitengewone leden (gepensioneerden en zij die wel geschiedenisbevoegdheid hebben, maar geen les meer geven aan een van de bovengenoemde onderwijsinstellingen f 55,—

Studentleden (zij die opgeleid worden tot het geven van onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting, zonder zelf les te geven f 50,—

N.B. Bij aanmelding later in het jaar is slechts een evenredig gedeelte van de contributie verschuldigd.

Abonnementen

Een abonnement op *Kleio* kost per kalenderjaar f 65,—. Aanvragen van een abonnement geschiedt bij de penningmeester van het bestuur, Mevrouw H. Mulkens-Harmeyer, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424.

Leraren geschiedenis en staatsinrichting, werkzaam in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland, komen alleen na goedkeuring van het bestuur in aanmerking voor een abonnement. Leden van de V.G.N. ontvangen *Kleio*, uit hoofde van hun lidmaatschap, kosteloos.

Losse nummers

van *Kleio* kosten f 5,— tenzij anders vermeld. Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester V.G.N. te 's Gravenhage. Op girostrookje vermelden: jaargang, nummer en gewenst aantal exemplaren.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie

Redactie

J. HARDERWIJK, *voorzitter*, Dorpsstraat 54, 3611 AG Oud-Zuilen.

DRS. F.R. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen, tel. 03448-1686.

DRS. F.G. VAN BAARDEWIJK, Utrecht.

DRS. C. BOGAERTS, IJsselstein.

DR. E.M. JANSSEN PERIO, Rotterdam.

MEVR. DRS. J. RIJKEN, Amsterdam.

Tiberius Sempronius Gracchus,

van restauratie tot revolutie – materiaal voor een project oude geschiedenis

Waarom Tiberius Gracchus in de klas?

Na de dood van Tiberius Sempronius Gracchus zag de Romeinse wereld er anders uit. Zijn dood in 133 v.Chr. "was in de stad Rome het begin van bloedvergieten onder burgers en het ongestraft blijven van geweld" zegt de Romeinse geschiedschrijver Velleius Paterculus (2,2). In de moderne geschiedschrijving over Rome heeft het begrip *Romeinse revolutie* ingang gevonden voor de periode die begint met Tiberius en eindigt of kulmineert in het prinskipaat van Augustus in 27 v.Chr. Op zichzelf is het onderwerp Gracchus dus van belang omdat het een episode uit de Romeinse geschiedenis behandelt waarin een stroomversnelling in de ontwikkelingen plaatsvindt.

Met het oog op de leerling is het aantrekkelijke van het thema dat van de aansprekelijkheid: op het eerste gezicht hebben we te maken met een oproer, misschien wel een heuse revolutie. En dit verschijnsel van alle tijden wordt ontketend door een probleem van alle tijden, de verdeling van de grond.

Achter deze eerste dimensie van aktualiseerbare problematiek ligt die van de eigenheid van de Romeinse samenleving in haar historische ontwikkeling; het is goed mogelijk aan de hand van het hierna in bronnen gepresenteerde segment geschiedenis het eigen karakter van de Romeinse maatschappij en politiek te laten ontdekken.

Romeinse geschiedenis is vaak geschreven als het verhaal van de grote mannen. In het geval van Tiberius, die niet is bijgezet in de galerij van de grote mannen, is de antieke en tot voor kort gangbare, gepreokkupeerdheid met de invloed van het individu op de loop van de gebeurtenissen nu eens niet hinderlijk: juist de verguizing die hem in de oudheid ten deel is gevallen, staat garant voor een intrigerende situatie. Hoe komt het dat een man met zulke (familie)papieren de weg van de revolutie betreedt? De interesse die Tiberius Gracchus als persoon oproept, is ook een reden om hem in de klas te brengen.

Het verhaal van Tiberius is een "volwassen" stuk geschiedenis. Het beroep op de gevoeligheid voor het exotische dat de leraar in de brugklas zonder skrupules kan doen als hij de oudheid behandelt, zal hier geen succes hebben. Gevoeligheid voor het probleemkarakter van de geschiedenis is de zenuw die gekieteld moet worden. Deze stof is in de vorm waarin zij wordt aangeboden, gedacht voor hogere klassen van het voortgezet onderwijs. Ik hoop ervan dat het meehelpt de oude ge-

schiedenis ook bovenbouw-"fahig" te maken. Het materiaal is in het tertiair onderwijs ontstaan; wellicht kunnen kollega's daar er hun voordeel mee doen.

Wat te doen met Tiberius Gracchus in de klas?

De obligate konstatering dat de leraar met het gebodene alle kanten op kan, ontslaat mij niet van de verplichting, aan te geven hoe ik me wijzen van werken heb voorgesteld.

1. Mogelijk is een zeer leraarsgerichte manier van behandelen, waarbij de leraar als exegeet optreedt. De bijgeleverde vragen en antwoorden kunnen voor hem een leidraad zijn bij het geven van informatie en het leggen van aksenten.
2. Leerlingen kunnen met het materiaal in meerdere of mindere mate zelfstandig werken: meer zelfstandig als ze de vragen, nadat de leraar de in zijn ogen al te futiele heeft weggeleekerd, in handen krijgen en ze – in porties – voorbereiden. Hun resultaten kunnen uitgangspunt zijn bij onderwijsleergesprekken. De leraar zal alleen aan het begin de historische kontekst willen schilderen en de leerlingen warm maken voor het thema. Versnelling kan worden bereikt door de A-vragen die zoekopdrachten in naslagwerken bevatten, te verdelen. Het ligt niet in de aard van het materiaal het werk zo te verdelen dat één leerling of één groep een stuk van het verhaal bewerkt: de "innerlijke logika" van de gebeurtenissen gaat dan voor hen verloren. Natuurlijk is wel versnelling mogelijk door afwisselen van doceren en begeleiden.
3. Ook meer divergente werkwijzen zijn uitvoerbaar. Het materiaal is in eerste instantie ontstaan in een cursus oude geschiedenis voor eerstejaars studenten van de nieuwe lerarenopleiding van de Gelderse Leergangen. De studenten kregen de opdracht een klein essay te schrijven waarin ze antwoord gaven op enkele hoofdvragen. Geschiedenisskripties kunnen op het materiaal gebaseerd worden, monografietjes van het type *Tiberius Gracchus*, revolutionair of reformist?

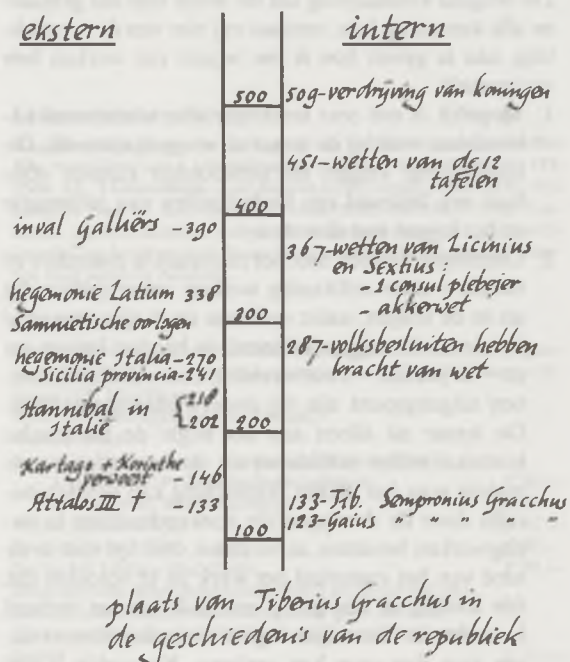
Het materiaal

Het bronnenmateriaal wordt als een synoptisch evangelie aangeboden. Uit de verschillende literaire bronnen wordt het verhaal van het jaar van Tiberius verteld, waarbij de rubrieken zorgen voor ordening. Twee schema's beogen effectief de noodzakelijke achtergrondin-

formatie aan te reiken, zodat niet vele lessen aan het ophalen van kennis hoeven te worden besteed. Enkele epigrafische bronnen zijn opgenomen, waaronder een landafbakeningspaaltje, een *terminus*. De afdeling X geeft een reeks uitspraken uit de oudheid, terwijl opinies uit recentere tijd (rubriek XI) kunnen helpen bij het vormen en formuleren van de eigen mening; de daar genoemde boeken kunnen de geïnteresseerde historicus verder helpen.

De vragen dienen ervoor het materiaal behandelbaar te maken; ik hoop dat de leraar zich niet al te zeer in zijn eer voelt aangetast dat ik modelantwoorden in telegramstijl heb toegevoegd: ik waardeer het altijd als iemand laat zien dat vragen beantwoordbaar zijn. Tenslotte volgt nog een stuk met bespreking van nuttige naslagwerken en bruikbaar diamaeriaal. Als auteur heb ik er geen bezwaar tegen als het materiaal voor schoolgebruik wordt gekopieerd.

Tiberius Sempronius Gracchus in bronnen

verpachte gronden aan zich via stromannen en uiteindelijk hadden ze het merendeel van de gronden openlijk onder eigen naam in bezit. In die situatie stelden de armen die van hun land verdreven waren, zich niet meer gewillig ter beschikking voor deelname aan militaire campagnes en hadden ze ook geen belangstelling voor het grootbrengen van kinderen. Zo werd heel Italië zich spoedig ervan bewust dat het aantal vrijen terugliep en dat het land wemelde van werkbrigades bestaande uit barbaren, met behulp waarvan de rijken hun landerijen bewerkten na hun medeburgers ervan verdreven te hebben.

30 Gaius Laelius uit de kring van Scipio probeerde dan ook verbetering in de toestand te brengen. Maar toen de machthebbers in de staat zich verzetten, bond hij in, uit angst voor onrust. Daarom kreeg hij de bijnaam "de Wijze" of "de Bezadigde"; het Latijnse woord sapiens heeft namelijk beide betekenissen.

b. Appianos, Romeinse geschiedenis, de burgeroorlogen 1, 1, 7

I. De sociaal-ekonomische achtergronden

a. Ploetarchos, Tiberius Gracchus 8, 1

De Romeinen hadden de gewoonte van het gebied dat ze in oorlogen van hun buurvolkers hadden afgenomen, een deel te verkopen en een ander deel tot staatsland te maken en uit te delen onder hun bezitloze en behoeftige medeburgers; die hoefden daarvoor maar een geringe pachtsom aan de schatkist te betalen. Maar toen de rijken begonnen hogere pachtsommen te bieden en zij de armen van hun land verdreven, werd er een wet uitgevaardigd waarin het verboden werd meer dan 500 iugera (= 125 ha) te bezitten. En inderdaad hield die bepaling een tijdlang de bezitsdrang in toom en fungeerde als steun voor de armen, die op het land bleven dat ze gepacht hadden, en in bezit bleven van het stuk land dat ieder indertijd gekregen had. Maar later trokken de rijken uit de omgeving de

Toen de Romeinen Italië stap voor stap onderwierpen, hadden ze de gewoonte een deel van het verdeelde land te nemen en daar steden te stichten. Of ze riepen kolonisten uit hun eigen volk op om te gaan wonen in al bestaande steden, die ze bedoelden als militaire posten. Van het land dat hun achtereenvolgens in handen viel, verdeelden ze het gekultiveerde deel ofwel meteen onder de kolonisten of ze verkochten of verpachtten het, maar ze hadden voorlopig geen gelegenheid het gedeelte dat niet in cultuur was gebracht — en dit was het grootste deel —, te verdelen en daarom kondigden ze af dat zij die daar zin in hadden, het mochten bewerken voor een jaarlijkse pacht in natura, een tiende deel van het koren, een vijfde deel van de vruchten. Er was ook een betaling vastgesteld voor veehouders, zowel van groot- als kleinvee. Ze handelden zo om het Italische volk, dat zij het meest energieke vonden, uit te breiden om te kunnen beschik-

20 ken over stamverwante bondgenoten. Maar het viel volkomen anders uit. Want de rijken maakten zich meester van het grootste deel van dit niet verdeelde land. Mettertijd waren ze er zeker van dat niemand hun dit nog zou afnemen en kregen ze de

25 aangrenzende landerijen in handen en al de kleine lapjes grond van de armen, deels door hen tot verkoop te bewegen, deels ook door ze met geweld af te nemen. Zo bewerkten zij uitgestrekte vlakten in plaats van landerijen en ze gebruikten daarvoor als

30 boeren en herders slaven en geen vrijen, omdat die voor veldtochten aan het bedrijf zouden worden onttrokken. En tegelijk bracht ook dit bezit van slaven hun grote winst door het grote aantal kinderen van hun knechten, die zich rustig in aantal konden

35 uitbreiden door het vrij zijn van militaire dienst. Zo werden de machtigen steenrijk en nam de categorie slaven toe in het hele land, maar de Italiërs hadden te kampen met een afnemen van aantal en kracht, geteisterd als ze werden door armoede, belastingen en militaire dienst. Zelfs als ze

40 daarvan geen last hadden, waren ze veroordeeld tot werkeloosheid, omdat het land in handen van de rijken was, die onvrije boeren in plaats van vrije gebruiken. Hierdoor werk het volk bezorgd, omdat

45 het niet meer rijkelijk zou beschikking over Italiaanse bondgenoten en zijn hegemonie niet meer onomstreden zou zijn door de overgrote massa slaven. Ze zagen geen oplossing, want het was niet uitvoerbaar en eigenlijk ook niet rechtvaardig, vonden ze, om zoveel mensen het zo omvangrijke bezit aan eigen fruitbomen, gebouwen en uitrusting, dat ze al zo lange tijd hadden, af te nemen. Zo besloten ze eens met veel tegenwerking op voorstel van de

50 volkstribunen dat niemand meer dan 500 iugera van dit land mocht hebben of er meer dan 100

stukks vee of 500 schapen op mocht laten grazen. Ze verordenden dat ze daarvoor een aantal vrijen in dienst moesten nemen, die toezicht zouden houden op de gang van zaken en erover rapport zouden uitbrengen.

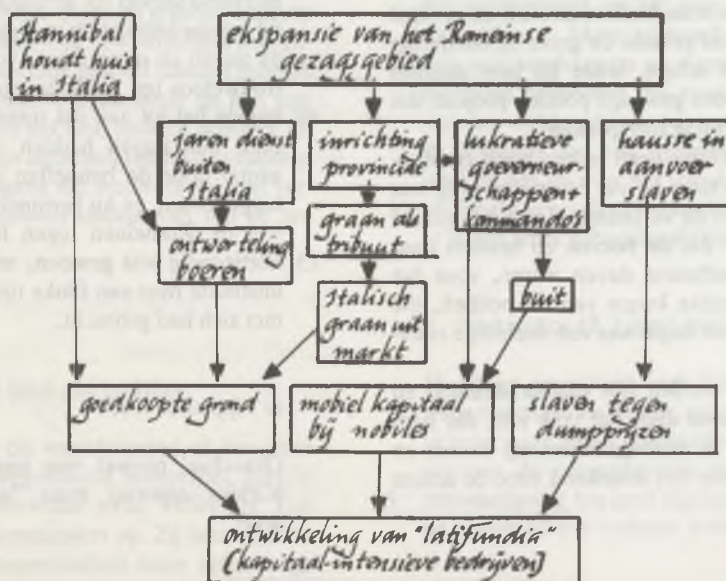
60 Toen ze dit in de wet hadden omschreven, bekrachtigden ze die met een eed en bepaalden ze straf voor overtredingen, in de overtuiging dat het overschietende land gauw aan de armen in kleine percelen verkocht zou worden. Maar men trok zich niets aan van eden of wetten, en zij die zich er nog wel iets van schenen aan te trekken, verdeelden het land voor de vorm onder hun eigen familiesleden. Maar de meesten kon het helemaal niets schelen.

c. Sallustius, *De Jugurthijnse oorlog* 41

De regentengroep (nobilité) was oppermachtig doordat zij een faktie vormde; de macht van het volk (plebs), die geen eenheid vormde, versnipperd als zij was bij een massa, had minder te betekenen; naar de willekeur van weinigen werden binnen- en buitenlandse politiek bedreven; dezelfde mensen beschikten over de schatkist, de provincies, de ambten, de glorie en de triomftochten; het volk leed onder krijgsdienst en armoede; de oorlogsbuit werd ingepalmd door de generaals samen met een handjevol lieden. Tegelijkertijd werden de ouders of kleine kinderen van soldaten van huis en haard verdreven, als ze het ongeluk hadden buur te zijn van een machtiger iemand.

d. Plinius, *Natuurlijke Historie* 16, 6, 35

Om de waarheid te zeggen: de latifundia hebben Italië kapot gemaakt.

II. De persoonlijke motieven van Tiberius Sempronius Gracchus.

a. Ploetarchos 8, 4 (aansluitend op Ia)

Maar toen Tiberius tot volkstribuun was benoemd, nam hij de zaak meteen ter hand, op aandrang van – zoals de meesten zeggen – de retor Diofanos en de filosoof Blossius. Diofanos was een balling uit Mytilene, maar Blossius kwam uit Italië zelf, uit Cumae namelijk. In Rome was hij bevriend geraakt met Antipater van Tarsos, die hem een aantal van zijn filosofische geschriften had opgedragen. Maar sommigen stellen de moeder ervoor verantwoordelijk, Cornelia die haar zoons vaak verweet dat de Romeinen haar nog steeds maar alleen kenden als de schoonmoeder van Scipio en niet als de moeder van de Gracchen.

b. *Corpus Inscriptionum Latinarum* (Verzameling van Latijnse Inskripties) VI nr. 31610

(in 1878 is in Rome het voetstuk gevonden van een beeld; het beeld is niet over; op het voetstuk staat in letters uit de tijd van keizer Augustus:)

CORNELIA.AFRICANUS'.D(ochter)
VAN DE GRACCHEN

c. Ploetarchos 8, 5 (aansluitend op IIa)

Weer anderen zeggen dat een zekere Spurius Postumius de oorzaak was. Hij was ongeveer even oud als Tiberius en was een rivaal van hem als advocaat. Toen Tiberius terugkeerde van zijn veldtocht, merkte hij dat die man hem in aanzien en invloed ver achter zich had gelaten en grote bewondering genoot. Naar het schijnt, wilde hij hem daarom overtroeven met een gewaagd politiek project, dat zeer tot de verbeelding zou spreken.

Maar zijn broer Gaius heeft in een boek geschreven dat Tiberius, toen hij via Etrurië op weg was naar Numantia en de verlatenheid van het gebied zag en vaststelde dat de boeren en herders daar geïmporteerde barbaarse slaven waren, voor het eerst op de gedachte kwam van de politiek, die voor hen beiden het begin was van oneindige ellende.

Maar het meest werden zijn vastberadenheid en ambitie gestimuleerd door het volk zelf, dat hem door opschriften in zuilengalerijen, op muren en monumenten opriep het staatsland voor de armen terug te krijgen.

d. Cicero, *Brutus* 27, 103

(Tiberius Gracchus) is wegens het uiterst revolutionaire tribunaat waartoe hij zijn toevlucht had genomen, omdat hij gebeten was op de optimaten ten gevolge van zijn verbittering over het Numantijs verdrag, gedood door de staat zelf.

III. De motivering van de landwet (lex agraria) door Tiberius

a. Ploetarchos 9, 4 (verkorte speech bij introductie van de wet)

”De beesten die in Italië wonen, hebben nog een hol of een nest om ieder in te schuilen, maar zij die voor Italië vechten en sterven, delen in lucht en licht en niets anders: dakloos en ontworteld zwerfen zij met vrouw en kinderen rond en de generaals plegen bedrog als ze de soldaten oproepen in de veldslagen de graven en heiligdommen te verdedigen tegen de vijanden. Want niemand bezit een familie-altaar, niemand van al die Romeinen heeft een familiegraf, maar ze strijden voor andermans luxe en welvaart, in naam de heersers van de wereld, in feite nog niet de bezitters van één kluit grond.

b. Appianos 1, 1, 9 (sluit aan bij Ib)

Totdat Tiberius Sempronius Gracchus, een man van aanzien, ambitieus, een begaafd spreker en zo goed bekend bij allen, als volkstribuun een indrukwekkende rede hield over de dapperheid en stamverwantschap van het Italische volk, dat langzamerhand verviel tot armoede en afnemen van aantal zonder uitzicht op verbetering. Hij bestempelde de slaven als onbruikbaar voor de oorlog en steeds trouweloos ten opzichte van hun meesters, en hij haalde het lot aan dat meesters onlangs op Sicilië door hun slaven hadden ondergaan, nadat hun aantal door de behoeften van de landbouw was toegenomen, en hij herinnerde eraan dat de oorlog van de Romeinen tegen hen niet makkelijk of kortstondig was geweest, maar een strijd die zich uitstrekte over een flinke tijd en die allerlei risico's met zich had gebracht.

c. Appianos 1, 1, 11

Gracchus' project was niet gericht op welvaart (Grieks: *euporia*), maar "welmannigheid" (*euan-dria*).

IV. De inhoud van de lex agraria

a. Appianos 1, 1, 9 (sluit aan bij IIIb)

Na deze woorden stelde hij voor de wet nieuw leven in te blazen dat niemand meer dan 500 iugera mocht hebben. Maar boven de bepaling van de oude wet wilde hij voor elke zoon de helft van de oppervlakte eraan toevoegen. Wat overschoot, moesten drie daartoe gekozen mannen, die jaarlijks zouden wisselen aan de armen uitdelen.

Dat was het dat de rijken het meest verontrustte; want door die commissie van landverdelers zouden zij niet meer als vroeger de wet kunnen omzeilen en ook niet meer land kunnen opkopen van hen die een stuk kregen. Want ook dat had Gracchus voorzien en hij had verkoop verboden.

b. S. Aurelius Victor, *Over illustere mannen* 20

(Licinius Stolo) heeft hij wet verboden dat iemand meer dan 500 iugera had

c. Livius, *Overzichten* 58

(van het grote geschiedwerk van Livius "Vanaf de stichting van de stad" zijn grote stukken alleen bekend door een beknopt inhoudsoverzicht dat later is gemaakt. Van Tiberius' lex-agraria wordt gezegd:)

dat niemand meer dan 1000 iugera van het staatsland mocht bezitten.

d. Ploetarchos 9, 2

En er is veel voor te zeggen dat nog nooit een wetsvoorstel dat zich keerde tegen zo'n groot ongecht en roofzucht, in zulke milde bewoordingen was gesteld. Want zij die eigenlijk gestraft hadden moeten worden voor hun ongehoorzaamheid en met een boete op de koop toe het land hadden behoren terug te geven, waarvan zij onrechtmatig de vruchten plukten, kregen volgens dat wetsvoorstel een vergoeding voor het moeten afstaan van wat ze onrechtmatig bezaten.

V. Eskalatie

a. Ploetarchos 10, 1 (sluit aan bij IIIa)

Tegen die woorden die voortkwamen uit een grote gedachte en een diepgemeend meergevoel, gericht tot een volk dat entoesiast steun verleende, kon niemand van de tegenstanders op. Zij lieten dus de methode van het tegenpleidooi maar achterwege en namen hun toevlucht tot Marcus Octavius, één

van de volkstribunen, een man die gematigd en bezadigd van aard was, en een goede vriend van Tiberius. Daarom ook probeerde hij zich eerst uit respect voor Tiberius aan de zaak te onttrekken, maar door de aandrang en de smeekbeden van vele invloedrijke personen als het ware gedwongen, stelde hij zich op tegenover Tiberius en sprak zijn veto uit tegen de wet; dit recht hebben de volkstribunen namelijk. Want de meerderheid krijgt niet haar zin als maar één volkstribuun zich verzet.

b. Appianos 1, 1, 12

Maar Marcus Octavius, een andere volkstribuun, die door de bezitters bewerkt was om zijn veto uit te spreken – bij de Romeinen geeft namelijk het negatieve veto altijd de doorslag – gaf de klerk (die het wetsvoorstel voorlas) de opdracht zijn mond te houden. Gracchus maakte hem bij die gelegenheid hevige verwijten en stelde de vergadering tot de volgende dag uit . . . (waarschijnlijk is hier iets in de tekst weggevalen) . . . Hij stationeerde in zijn buurt een militaire eenheid, sterk genoeg om eventueel een tegenstribbelende Octavius tot meegaandheid te dwingen. Toen gaf hij de klerk onder het uiten van een bedreiging de opdracht het wetsvoorstel aan het volk voor te lezen. Deze begon dan ook te lezen, maar stopte toen Octavius zijn veto uitsprak. Toen de volkstribunen elkaar begonnen uit te schelden en het volk stevig begon te morren, drongen de vooraanstaande burgers er bij de volkstribunen op aan hun geschil voor te leggen aan de senaat. Gracchus ging grif op het voorstel in, omdat hij geloofde dat iedereen die zijn verstand gebruikte, zijn instemming zou betuigen met het wetsvoorstel, en hij ging haastig naar het senaatsgebouw. Maar hij beschikte daar maar over een paar aanhangers en werd er beledigend door de rijken behandeld. Hij rende weer naar het Forum en verklaarde dat hij op de bijeenkomst van de volgende dag een stemming zou laten houden over de wet en over het volkstribunaat van Octavius: mocht een volkstribuun die het volk tegenwerkte in zijn ambt gehandhaafd blijven?

c. Ploetarchos 10, 3 (sluit aan bij Va)

Hierdoor geprikkeld trok Tiberius zijn gematigd wetsvoorstel in en diende een nieuw in dat de massa meer naar de zin was en onverbiddelijker was tegenover de onrechtmatige bezitters: zij moesten eenvoudigweg het land afgeven dat zij in strijd met de wetten uit het verleden in bezit hadden.

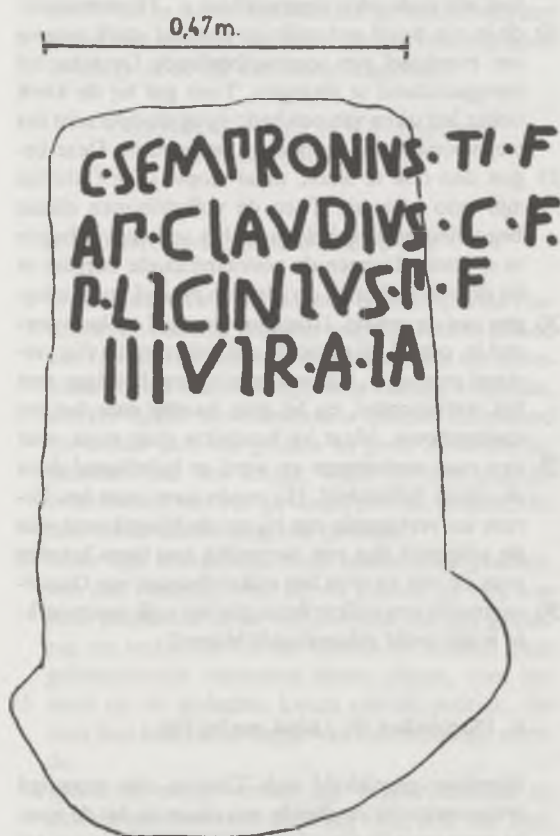
d. Ploetarchos 12, 3

... maar toen de volgende dag het volk weer bijeen kwam, beklom hij het spreekgestoelte en probeerde opnieuw Octavius te overtuigen. Toen die verstokt bleef, diende hij het wetsvoorstel in om hem het volkstribunaat te ontnemen. Hij riep de burgers meteen op tot stemming. Er waren 35 stemeenheden (tribus). Toen nu 17 hun stem ervoor hadden uitgebracht en er nog maar één nodig was om Octavius te degraderen tot de rang van gewoon burger, gaf Tiberius opdracht de stemming te onderbreken en vroeg Octavius opnieuw toch toe te geven: hij omhelsde en kustte hem voor de ogen van het volk en bad en smeekte hem zichzelf niet die schande te laten bezorgen en hem (Tiberius) niet verantwoordelijk te laten worden voor zo'n ernstige, grimmige maatregel. Men zegt dat Octavius niet volkomen ongevoelig of onbewogen deze smeekbeden hoorde, maar dat zijn ogen volliepen

met tranen en dat hij lange tijd stil bleef. Maar toen hij zijn blik richtte op de rijken en de bezitters, die bij elkaar stonden, schijnt hij uit ontzag voor hen en uit angst voor een slechte naam bij hen, bereid te zijn geweest ieder risico manmoedig te ondergaan. Hij vroeg Tiberius te doen wat hij niet laten kon. Toen de wet dan werd bekrachtigd, beval Tiberius een van zijn vrijgelatenen Octavius van het spreekgestoelte te halen. Tiberius gebruikte namelijk zijn eigen vrijgelatenen als adjudanten en dat feit maakte het gewelddadig wegslepen van Octavius des te meelijwekkender.

e. Ploetarchos 13, 1

Hierop werd de landwet aangenomen en er werden drie mannen benoemd voor het beoordelen en verdelen, Tiberius zelf, zijn schoonvader Claudius Appius en zijn broer Gaius Gracchus.

volledig uitgeschreven tekst
Gaius Sempronius Tiberii filius
Appius Claudius Gaii filius
Publius Licinius Publii filius
III viri agris iudicandis
assignandis

vertaling
Gaius Sempronius Tiberius' zoon
Appius Claudius Gaius' zoon
Publius Licinius Publius' zoon
driemannen om de landerijen
te beoordelen en toe te wijzen

132/131 v. Chr. uit Lucania
Corpus Inscriptionum
Latinarum I² 639 (= Verza-
meling van Latijnse inscripties)

een terminus Gracchanus (landverdelingspaal van de Gracchen)

VI. Een onverwachte gebeurtenis

a. Ploetarchos 14, 1

- En nu stierf Attalos Filomètoor (Moederminnen-
de) en Eudèmos van Pergamon bracht naar Rome
een testament waarin het Romeinse volk tot erfge-
naam van de koning werd benoemd. Direkt diende
5 Tiberius in het kader van zijn democratische poli-
tiek een westvoorstel in dat de koninklijke schatten
na hun aankomst in Rome voor de burgers die een
stuk land hadden gekregen, zouden dienen voor de
aankoop van werktuigen en als beginkapitaal voor
10 hun landbouwbedrijf. Over de steden die tot het
koninkrijk van Attalos behoorden, zei hij dat het
helemaal niet aan de senaat toekwam daarover te
beraadslagen, maar hij zou zelf een voorstel aan de
senaat voorleggen. Daarmee stootte hij de senaat
15 het meest voor het hoofd. Toen nam Pompeius het
woord en zei naast Tiberius te wonen en daardoor
te weten dat Eudèmos van Pergamon hem de ko-
ninklijke diadeem en het purper had gegeven als de
toekomstige koning van Rome.

b. het edikt van Pergamon (Orientis Graecae In-
scriptiones Selectae 338 = Uitgekozen inskripties
van het Griekse oosten 338)

- ONDER HET PRIESTERSCHAP VAN MENE-
STRATOS, ZOON VAN APOLLodorOS DE
19DE VAN DE MAAND EUMENES.
BESLUIT VAN DE VOLKSVERGADERING
5 VOORSTEL VAN DE STRATEGEN
NU KONING ATTALOS, FILOMETEOR EN
WELDOENER, BIJ ZIJN VERSCHIEDEN
ONZE STAD VRIJ HEEFT GELATEN, WAAR-
BIJ HIJ HAAR OOK HET GEBIED SCHONK
10 DAT HIJ ALS TOT DE STAD BEHOREND
AANWEESE, MAAR HET TESTAMENT DOOR
DE ROMEINEN MOET WORDEN GE-
KRACHTIGD . . .

c. Livius, *Overzichten* 59, 5

Hoewel Asia bij testament door koning Attalos aan
het Romeinse volk vermaakt, vrij moest zijn . . .

VII. Polemieek over de rechten van het volk

Tiberius raakt verward in debatten over de rechtmatig-
heid van het afzetten van Octavius

a. Ploetarchos 15,2

Want hij zei dat een volkstribuun geheiligd en on-
schendbaar was, omdat hij aan het volk was toege-

- wijd en van het volk de beschermer was. Als hij nu
zijn plicht vergat en het volk onrechtmatig beknott-
5 te in zijn macht en het stemrecht ontnam, had hij
zichzelf beroofd van zijn functie door niet te vol-
doen aan de voorwaarden waarop hij het ambt had
gekregen. Want anders zou men zelfs een volkstribu-
10 buun die het in zijn hoofd kreeg het Kapitol te
slopen of het scheepsarsenaal in brand te steken,
zijn gang moeten laten gaan. Als hij dat zou doen,
was hij een slecht volkstribuun. "Maar als hij de
macht van het volk vernietigt, is hij per definitie
geen volkstribuun". . . . (15, 7) Als hij volkomen le-
15 fiteem het volkstribunaat kreeg, doordat de meeste
tribus op hem stemden, was het dan niet nog legiti-
mer dat hem het ambt werd ontnomen, als alle
hun stem daarvoor uitbrachten?

VIII. Poging een tweede tribunaat te krijgen

a. Ploetarchos 16, 1

- Nu zagen Tiberius' vrienden de bedreigingen en de
koalitie tegen hem en daarom meenden zij dat hij
een tweede volkstribunaat moest zien te bemach-
tigen voor het volgend jaar. In verband hiermee
5 probeerde hij met weer nieuwe wetten de volks-
gunst te winnen, door voor te stellen de diensttijd
te bekorten, het recht van beroep op de volksver-
gadering in te voeren van een vonnis van de rech-
ters, door verder aan de rechters, die toendertijd
10 alleen uit de senatoren werden genomen, een gelijk
aantal ridders (equites) toe te voegen en door ten-
slotte op alle manieren de macht van de senaat te
beknotten, meer gedreven door verbittering en
partijpolitiek dan door overwegingen van recht en
15 algemeen belang.

b. Appianos 1, 1, 13

- Gracchus werd mateloos populair door de wet en
hij werd door de massa als stichter, niet van één
stad of één volk, maar van alle volkeren van Italië,
naar huis begeleid. Hierna gingen de leden van de
5 winnende partij naar hun landerijen, vanwaar ze
speciaal gekomen waren voor deze zaak, maar zij
die aan het kortste eind hadden getrokken, bleven
vol wrok in de stad achter en zeiden dat Gracchus
er geen plezier van zou beleven, zodra hij ambte-
10 loos burger was, dat hij de heiligheid en onschend-
baarheid van een ambt had aangetast en dat hij zo-
veel stof voor toekomstige strijd aan Italië had be-
zorgd.
Het was zomer en de verkiezingen van de volkstribu-
15 nen stonden voor de deur. Bij het naderen van
de stemming was het duidelijk dat de rijken hun
best deden voor de benoeming van Gracchus'

grootste vijanden. Hij was bang voor het gevaar dat hem te wachten stond als hij niet volkstribuun zou
 20 blijven en hij riep de mensen van het platteland voor de stemming op. Maar zij waren in beslag genomen, omdat het hoog-seizoen was. Zo werd hij in het nauw gebracht door de korte tijd die hem nog scheidde van de stemming. Daarom zocht hij
 25 zijn toevlucht bij het volk in de stad en rondgaande vroeg hij ieder afzonderlijk hem als nieuwe volkstribuun te kiezen, want om hen liep hij de risico's. Toen de stemming aan de gang was – de eerste twee tribus hadden zich al voor Gracchus uitgesproken – kwamen de rijken tussenbeide en zeiden dat het niet legaal was dat iemand tweemaal
 30 achtereen hetzelfde ambt bekleedde.

c. Ploetarchos 17, 3

De vergadering wordt tot de volgende dag uitgesteld. Omringd door vrienden begeeft Tiberius zich op die dag naar de volksvergadering.

Toen hij een klein eindje had gelopen, zag men aan zijn linkerhand raven die op een dak aan het vechten waren; en terwijl er natuurlijk veel voorbijgangers waren, viel een steen die door een van de raven was losgelaten, precies vóór Tiberius. Dat stemde zelfs de meest overmoedigen van zijn gezelschap tot nadenken; maar Blossius van Cumae, die ook aanwezig was, zei dat het uiterst beschamend zou zijn als Tiberius, zoon van Gracchus, kleinzoon
 10 van Scipio Africanus, voorvechter van de belangen van het Romeinse volk, uit angst voor een raaf geen gehoor gaf aan de roep van zijn medeburgers. Die schande zouden zijn vijanden niet alleen maar belachelijk maken, maar ze zouden ook uitroepen
 15 tegen het volk dat hij de allures van een tiran aannam.

IX. Het einde

Als enkele volkstribunen op instigatie van rijken de stemming dwarsbomen, worden de rijken met geweld verdreven uit de volksvergadering door de Gracchanen. De senaat vergadert ondertussen in een tempel onder leiding van de consul, die weigert in te grijpen.

a. Appianos 1, 1, 16

(Cornelius Scipio Nasica) riep luid dat zij die het vaderland wilden redden, hem moesten volgen.

b. Ploetarchos 19, 3

Toen sprong Nasica op en zei: "Als de belangrijkste magistraat dan de staat verraadt, laten dan zij die de wetten willen verdedigen, mij volgen."

(Op de nadering van het gezelschap senatoren ontstaat een panische vlucht uit de volksvergadering)

De dienaren van de senatoren hadden knuppels en stokken van huis meegenomen, maar de senatoren zelf pakten de brokstukken en de poten van de banken die door de vluchtende menigte waren gebroken. Zo gingen ze op Tiberius af, terwijl ze ondertussen insloegen op degenen die hem wilden beschermen; die vluchtten weg of werden gedood. Toen Tiberius zelf wilde vluchten, greep iemand hem bij zijn kleren. Maar hij liet zijn toga vallen en
 15 rende in zijn tunica weg, maar hij struikelde en kwam terecht tussen enkele mensen die al vóór hem gevallen waren. Toen hij probeerde op te staan, was de eerste die hem volgens allen met de poot van een bank een slag op zijn hoofd gaf, Publius Satyrius, één van zijn kollega's. De eer van de tweede slag werd opgeëist door Lucius Rufus, die er zich op beroemde als een edele daad.

c. Appianos 1, 1, 17

Zo dan kwam Gracchus om, zoon van die Gracchus die tweemaal consul is geweest en van Cornelia, de dochter van Scipio, die Kartago heeft be-roofd van zijn macht, op het Kapitoel, terwijl hij
 5 nog volkstribuun was, tengevolge van een uitstekend project, dat hij echter met geweld nastreefde.

d. Ploetarchos 20, 3

(na de dood van Tiberius)

Blossius van Cumae werd voor de consuls geleid en toen hij werd ondervraagd over de gebeurtenissen, gaf hij toe dat hij alles had gedaan op bevel van Tiberius. Toen zei Nasica tegen hem: "Maar wat als Tiberius je had bevolen het Kapitoel in brand te steken?" Eerst verweerde Blossius zich door te zeggen dat Tiberius zoiets nooit bevolen zou hebben. Maar toen ze massaal steeds maar hetzelfde vroegen, zei hij: "Als hij dat zou hebben
 10 opgedragen, was het voor mij ook juist geweest dat te doen. Want Tiberius zou zo'n opdracht nooit gegeven hebben als het niet in het belang was van het volk."

X. Algemene uitspraken uit de oudheid

a. Tacitus, *Jaarboeken* 3, 27

De Gracchen . . . de opruiers van het volk

b. Iuvenalis, *Satiren* 2, 24

Wie kan het hebben dat juist Gracchen zich beklagen over oproer?

c. Seneca, *Over de korte duur van het leven* 6, 1

Toen Livius Drusus het Gracchische kwaad had ontke-tend.

d. Valerius Maximus 4, 7, 1
Tiberius Gracchus werd beschouwd als een vijand van het vaderland en niet ten onrechte, want hij had zijn persoonlijk belang gesteld boven het welzijn van het land.

e. Valerius Maximus 5, 3, 2e
(Scipio Nasica) heeft niet lijdzaam toegezien dat de staat, die al bij de keel werd gegrepen door de schennende hand van Tiberius Gracchus, werd gewurgd.

f. Cicero, Over het hoogste goed en kwaad, 4, 24/65
(bij een vergelijking tussen Tiberius senior en junior) de een was erop uit de staat te verstevigen, de ander hem omver te werpen.

g. Nepos, *Fragmenten* 2
(Uit een brief van moeder Cornelia aan Tiberius' jongere broer Gaius als hij dezelfde weg op wil)
Wanneer zal onze familie toch ophouden zich doldriest te gedragen? Wanneer zal bij die politiek toch matiging kunnen worden betracht? Wanneer zullen wij toch ophouden het erop aan te leggen een last voor anderen en onszelf te zijn? Wanneer zullen we schromen de staat in chaos en beroering te brengen?

h. Cicero, *Brutus* 58, 112
Uit zijn tirannie heeft Publius Scipio op eigen initiatief de staat bevrijd.

i. Cicero, *Laelius* 12, 41
Hij heeft getracht de heerschappij te bemachtigen, of beter gezegd: hij was een paar maanden heerser.

j. Valerius Maximus 3, 2, 17
Toen Tiberius Gracchus tijdens zijn tribunaat de gunst van het volk had gewonnen door buitensporige uitdelingen en de staat onderdrukt hield en openlijk rondbazuinde dat – met opzij schuiven van de senaat – alles via het volk moest worden beslist . . .

k. Sallustius, *De Jugurthijnse oorlog* 31, 8
(uit een rede van volkstribuun Memmius, die later in het voetspoor van de Gracchen treedt)
Maar dat zogenaamde streven naar de macht was in werkelijkheid het teruggeven aan het volk wat hem toebehoorde.

l. Cicero, *Eerste rede tegen Catilina* 12, 29
De meest hoogstaande mannen, aanzienlijke burgers, hebben zich met het bloed van de Gracchen niet bevlekt, nee ze hebben er zich eer mee verworven.

m. Cicero, *Over de plichten* 2, 12, 43
Want Tiberius Gracchus, zoon van Publius (= grootvader van "onze" Tiberius) zal aanzien genieten zolang er aan Romeinse geschiedenis zal worden gedaan; zijn zoons daarentegen werden bij hun leven al niet gewaar-

deerd door de goede elementen en hebben bij hun dood een plaats gekregen onder het getal van hen die terecht zijn gedood.

n. Velleius Paterculus 2, 3, 3
Dit was in de stad Rome het begin van bloedvergieten onder burgers en het ongestraft trekken van het zwaard.

o. Cicero, *De staat* 1, 19, 31
De dood van Tiberius Gracchus en al eerder heel de wijze uitoefening van het tribunaat verdeelde het volk in twee partijen.

p. Gaius Iulius Solinus, *Verzameling van gedenkwaardigheden* 1, 67
Evenzeer is het kinderen krijgen ongunstig bij vrouwen die een verhard geslachtsorgaan hebben, zoals het was met de genitaliën van Cornelia, die na de geboorte van de Gracchen aan dit voorteken voldeed door het trieste einde van haar kinderen.

XI. Algemene uitspraken uit recentere tijden

a. Th. Mommsen, *Römische Geschichte* 2, Berlin 1865⁴, 97: Allein dieser kühne Spieler war Tiberius Gracchus nicht sondern ein leidlich fähiger durchaus wohlmeinender konservativ patriotischer Mann, der eben nicht wusste was er begann.

b. E. Kornemann, *Römische Geschichte* I, Stuttgart 1964⁵, 375
Das Ackergesetz, das gleich im Anfang des Amtjahres beantragt wurde, ist einem tief innerlichen Erfassen des sozialen Problems entsprungen und verdankt erst in zweiter Linie militär-politischen Erwägungen zur Hebung der italischen Wehrfähigkeit seine Entstehung.

c. A. Heuss, Der Untergang der römischen Republik und das Problem der Revolution, *Historische Zeitschrift* 182 (1956) 1-28, aldaar 7:
Trotzdem hat man nicht das Recht, Tiberius Gracchus einen echten Revolutionär zu nennen. Er war, und zwar in der reinsten Form, Revolutionär wider Willen.

d. D.C. Earl, *Tiberius Gracchus*, a study in politics, Collection Latomus 66, Brussel 1963, 40
Few Roman politicians in any age acted from purely altruistic motives. To serve the Republic and to win for himself pre-eminent *gloria* was the aristocratic ideal.

e. J. Baechler, *Vormen van revolutie*, Utrecht/Antwerpen 1972 (Aula 487) 116
De Gracchen waren revolutionaire conservatieven.

f. W.F. Wertheim, *Evolutie en revolutie*, de golfslag der emancipatie, Amsterdam 1972

Als we echter de pogingen van de twee broers om hun doel te bereiken als "evolutionair" of "reformistisch" beschouwen in die zin dat zij streefden naar de bevrijding van bepaalde achtergestelde groepen met wettige middelen . . .

g. E. von Stern, Zur Beurteilung der politischen Wirksamkeit des Tiberius und Gaius Gracchus, *Hermes* 56 (1921) 229 e.v., 262. . . die Leidenschaftlichkeit seines noch nicht gefestigten Charakters, die, als er unerwarteten, scheinbar unüberwindlichen Hindernissen begegnet, hell aufflamt, andererseits der verhängnisvolle Einfluss seiner Umgebung bewirken eine psychologische Metamorphose und wandeln den wohlmeinenden, in seine anfänglichen Bestrebungen gemässigten Reformator zu einem Sozialrevolutionär.

h. Mary MacGregor, *De geschiedenis van Rome*, Bussum 1975, 177

In 137 v.Chr. werd hij naar Spanje gezonden. Op weg daarheen kwam hij door Etrurië, waar het land in grote landerijen was verdeeld, die aan de rijken toebehoorden en door slaven werden bebouwd. Op zijn reis door

dat land zag hij die slaven aan het werk en hij merkte op, dat ze geketend waren en buitengewoon hard moesten werken. De jongeman had medelijden met hen, want Cornelia had haar zoons geleerd dat slaven ook mensen waren en als zodanig moesten worden behandeld.

i. E. Badian, Tiberius Gracchus and the Beginning of the Roman Revolution, in: Hildegard Temporini (Hrsg.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* I, 1, Berlin/New York 1962, 668-731, aldaar 729

We have seen how what started as a fairly normal attempt to combine reform with political advantage turned, through a series of escalations, for a long time not intended to lead to crisis, into the beginning of revolution.

j. A.H. Bernstein, *Tiberius Gracchus*, Tradition and Apostasy, Ithaca/London 1978, 13

. . . an ambitious young politician driven to a premature death by the conflict between what he was and what was expected of him . . .

Vragen bij het bronnenmateriaal

Per rubriek – in het materiaal aangeduid met Romeinse cijfers – worden eerst enkele vragen gesteld die dicht bij de tekst blijven. De A-vragen bedoelen de aandacht van de lezer te richten op bepaalde punten of vragen namen en termen toe te lichten vanuit naslagwerken. Eén of enkele B-vragen nodigen uit de informatie van een rubriek te structureren of te interpreteren. Aan het eind volgen enkele vragen en opdrachten – aangeduid met C – die de bedoeling hebben te helpen bij de globale opinievorming.

I. De sociaal-ekonomische achtergronden

A-vragen

- a.1. Welke oorlogen in Italië zal Ploetarchos met name bedoelen? (r. 2)
2. Welke wet kan er bedoeld zijn in de teksten van Ploetarchos en Appianos? Uit welk jaar stamt die *lex agraria* (landwet)? (a. r. 9, b. r. 52)
3. Is 500 iugera (uitspraak: joégera) voor moderne begrippen veel? (r. 10)
4. Ploetarchos schrijft dat de armen zich niet meer gewillig ter beschikking stelden voor veldtochten. Waarom konden/mochten deze "proletarii" niet in dienst? (r. 19)
5. Wat betekent "barbaren"? (r. 26)
6. Waarom legt Ploetarchos het Latijnse woord "sapiens" uit? (r. 35)
- b.7. Zoek een aantal namen van Italische coloniae

op. In welke streken liggen ze vooral? Is er een verklaring voor? (r. 4)

8. Wat is groot- en kleinvee? (r. 17)

9. In hoeverre worden die grote landerijen (latifundia) anders geëxploiteerd dan de ouderwetse boerenbedrijven? (r. 28 e.v.)

10. Waarom zweert men een eed bij de wet? (r. 62)

c.11. Wat zijn nobiles precies? Maak duidelijk dat zij niet identiek zijn aan de oude patriciërs. (r. 1)

12. Sallustius schrijft polemisch geschiedenis, als aanhanger van Caesar. Welke kritiek uit hij?

13. Wat zijn triomftochten (triumphi)? (r. 9)

d.14. Wat zal de kwalijke kant van de ontwikkeling van latifundia zijn geweest?

B-vraag

15. Zoek bij het schema "de ontwikkeling van latifundia" teksten uit rubriek I die een bepaald punt illustreren.

II. De persoonlijke motieven van Tiberius Sempronius Gracchus

A-vragen

16. Maak een stamboom van Tiberius' familie.

a.17. Wat is een volkstribuun? (r. 1)

18. Wat is een retor meer dan een redenaar? (r. 3)

19. Blossius & Antipater horen tot de filosofische richting van de Stoa. Welke elementen in de leer van de Stoa kunnen Blossius tot politieke actie hebben geïnspireerd? (r. 4 e.v.)

20. Cornelia wordt later beschouwd als de Romeinse modelmoeder. Welke punten worden in haar ge-
waardeerd? (r. 9)
(gegevens uit dit materiaal en uit naslagwerken)
- b.21. Is Cornelia geslaagd in haar ambitie?
- c.22. Wat is de relatie tussen Numantia en de koers die
Tiberius gaat varen? (r. 12)
23. Wat ergert Tiberius precies als hij door Etrurië
reist? (r. 11)
24. Zie je het interessante gegeven voor de mate van
geletterdheid die hier blijkt? (r. 18)

B-vragen

25. Welke motieven worden wel bij Tiberius veron-
dersteld?
26. Wat is volgens Ploetarchos het doorslaggevende
motief geweest, wat volgens Cicero?

III. De motivering van de landwet door Tiberius

A-vragen

- a.27. Wanneer plegen generaals dat soort oproepen te
doen? (r. 5)
28. Wat bedoelt Tiberius volgens de Ploetarchos-
tekst met zijn wet?
- b.29. Op welke oorlog zinspeelt Appianos? (r. 12)
30. Wat bedoelt Tiberius volgens Appianos met zijn
voorstel?
- c.31. Waarom is deze zinsnede van Appianos zo dras-
tisch letterlijk vertaald?
32. Welke aspecten heeft *euandria*?

B-vragen

33. Zeker op het eerste gezicht lijkt de teneur van Ti-
berius' betoog bij Ploetarchos anders dan bij Ap-
pianos. Formuleer het verschil.
34. Welk van beide interpretaties lijkt jou het best?
Kun je ze met elkaar verzoenen? (Misschien is
het goed nog eens naar de tekst van Ploetarchos
te kijken)

IV. De inhoud van de *lex agraria*

B-vragen

35. Destilleer uit de verschillende teksten de bepalin-
gen van Tiberius' wetsvoorstel.
36. Argumenteer dat Tiberius zeer gematigd is met
zijn voorstel.

V. Eskalatie

A-vragen

- a.37. Zie je bij Octavius dat het volkstribunaat in de
loop van de tijd van karakter is veranderd? (zie
ook vr. 17) (r. 6)

38. Waarom legt Ploetarchos de betekenis van veto-
recht uit? (r. 14)
- b.39. Waar begint Tiberius "ongewone" middelen te
gebruiken?
40. Waaruit blijkt dat Tiberius niet zonder steun bij
de nobiles was?
41. Zie je dat de vraag die Tiberius aan de volksver-
gadering voorlegt, blijk geeft van een heel andere
opvatting van een openbaar ambt dan in een mo-
derne democratie? (r. 30)
- d.42. Ga na hoe de *comitia tributa* werkte? Wat is in
onze moderne democratische ogen bedenkelijk
aan de wijze van stemming? (r. 7)
43. Wat is een vrijgelatene (*libertus*)? (r. 28)

B-vragen

44. Op welke punten gaat Tiberius afwijken van wat
gewoon was in de Romeinse politiek?
45. Waaruit blijkt dat Tiberius zeer aarzelend de "re-
volutionaire" koers inslaat?
46. Hoe beoordeel je de samenstelling van de uitvoe-
rende commissie? Wat leert de inscriptie?

VI. Een onverwachte gebeurtenis

A-vragen

- a.47. Zoek enkele gegevens over de geschiedenis en de
ligging van het koninkrijk van Pergamon op. (r. 2)
48. Waarom stootte Tiberius met dit voorstel de se-
naat het meest voor het hoofd? (r. 14)
- b.49. Waarom begint deze officiële inscriptie met de
vermelding van het priesterschap? (r. 1)
50. In het antwoord op vraag 47 zal de naam Eume-
nes al voorgekomen zijn. Ook onze maanden
hebben in enkele gevallen op vergelijkbare wijze
hun naam gekregen. Welke? (r. 3)

B-vragen

51. In geschiedenisboekjes vind je meestal vermeld
dat Attalos III zijn rijk aan de Romeinen ver-
maakte. Uit de hier gegeven teksten blijkt dat de
zaak wat genuanceerder ligt. Rekonstrueer de
bepalingen van het testament
52. Welke noviteiten begaat Tiberius in deze ru-
briek?

VII. Problematiek over de rechten van het volk

A-vragen

- a.53. Wat is onschendbaar? (r. 1)
54. Waarom wordt het Kapitol als voorbeeld geno-
men? (r. 9)
55. Wat is onromeins aan Tiberius' gedachtengang?
(vgl. vr. 41)

VIII. Poging een tweede tribunaat te krijgen

A-vragen

- a.56. Waarom biedt een tweede tribunaat beveiliging? (r. 2)
- 57. Wat zijn equites (uitspr.: eékwietes)? (r. 11)
- b.58. Waaruit blijkt dat Tiberius, aanhang in eerste instantie niet bestond uit de volstrekt bezitlozen (proletariërs)?
- 59. Waaruit blijkt dat het verzet van de rijken tegen de herverkiezing weinig principieel was?
- 60. Zoek informatie over het gedrag van een kandidaat (candidatus) voor een ambt. Wat betekent "ambitie" eigenlijk? (r. 25)
- c.61. Wat is precies het argument van Blossius? (r. 7 e.v.)

B-vraag

- 62. Welke radikalisering treedt in deze fase van de gebeurtenissen op?

IX. Het einde

A-vragen

- b.63. Waaruit blijkt dat de dood omstreden en bewonderd was?
- c.64. Waarom geeft Appianos al die kwalifikaties bij de naam Gracchus?
- d.65. Waarom wordt het Kapitol hier genoemd? (r. 5)
- 66. Welk beeld heeft Blossius van Tiberius? (zie ook VIIIc)

B-vragen

- 67. Vind je het optreden van Scipio Nasica rechtmatig?
- 68. Appianos zegt "dat hij echter met geweld nastreefde". Is dat verwijt terecht?

X. Algemene uitspraken uit de oudheid

A-vragen

- b.69. Wat betekent deze zin? Ken je een vergelijkbaar

Nederlands spreekwoord?

- c.70. Wat zal Seneca bedoelen met het "Gracchische kwaad" (Mala Gracchana)?

B-vragen

- 71. Welke verwijten worden gemaakt aan het adres van Tiberius en zijn broer?
- 72. Welke tekst is uitzonderlijk door positieve opstelling?
- 73. Wat is jouw oordeel over de verschillende verwijten?
- 74. (Bij g) Men heeft zich op grond van vooral psychologische argumenten afgevraagd of deze brief echt is. Wat is jouw indruk?
- 75. Wie is van de hier aangehaalde schrijvers het meest opgewonden?

XI. Algemene uitspraken uit recentere tijden

A-vraag

- 76. Geef ieder van de hier aangehaalde uitspraken in twee of drie woorden weer.

B-vragen

- 77. Loop alle uitspraken langs en ga na of je het als Graccholoog eens ermee bent of niet.
- 78. Welke tekst vind je het meest raak, welke het meest ernaast?

C-vragen en opdrachten

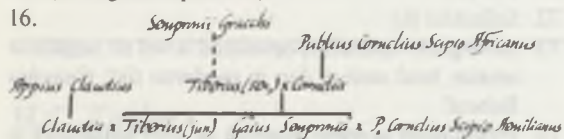
- 79. Schrijf een korte tekst (halve bladzijde) zoals die in een schoolboek zou kunnen worden opgenomen over Tiberius Sempronius Gracchus.
- 80. Voer een discussie over de vraag: was Tiberius een sociale hervormer of een militarist/nationalist? (Tiberius Gracchus, Wim Kok of Joseph Luns?)
- 81. Ontwerp een monument ter nagedachtenis aan Tiberius Gracchus.
- 82. Maak een aktualiteitenuitzending en leg die op geluidsband vast.

"Meester"-lijke antwoorden

- 1. Samnietische oorlogen, met Pyrrhus, met Hannibal.
- 2. Een van de Licinisch-Sextische wetten van 367 – let op tijdsafstand.
- 3. 125 ha is voor moderne begrippen groot – grote bedrijven tegenwoordig 50-60 ha – Romeinse kolonisten kregen 1½-2½ ha

- 4. geen wapenuitrusting kunnen betalen – leger is burgerleger.
- 5. niet-Italiërs, "gastarbeiders" (leuk discussiethema: zijn de gastarbeiders onze slaven?)
- 6. schrijft in Grieks voor Grieken.
- 7. Cremona, Placentia, Parma, Ariminum, Luceria, Venusia (zie bijv. Sesam Atlas bij de wereldgeschiedenis I, 78 concentratie in Midden-Italië (tegen Samnieten) en Povlakte (tegen Galliërs)

8. runderen en schapen/geiten
9. geen graanverbouw-gespecialiseerde, kapitaalintensieve bedrijven die voor een markt werken
10. soort machteloosheid-antieke staat geen sterk uitvoerend apparaat.
11. ambtsadel, lieden uit families die ambten monopoliseren – ook omhooggekomen plebejers als de Sempronii Gracchi horen ertoe
12. macht nobiles – onmacht leiderloos volk – monopolie politieke macht, staatsfinanciën, ambten en roem – volk slachtoffer door dienst en verlies land.
13. overwinningssparade door senaat aan zegevierende generaal toegestaan – via Forum naar Kapitol – veldheer in purper op vierspan
14. verdwijnen Italische boerenstand
15. (divergente opdracht)
- 16.

- (goed voorbeeld van in elkaar trouwende patricische en plebejische families)
17. ombudsman plebejers – intercessierecht – veto-recht
 18. leraar in welsprekendheid – gegoede jeugd wordt bij hem geschoold
 19. kosmopolitisme: ieder in wezen gelijk – meestal tot berusting leidend: speel rol waarin je bent geplaatst, goed – Blossius voorbeeld van een activistisch Stoïcijn?
 20. zoons opvoeden tot ambitie (soort ma Kennedy) – wijst huwelijksaanzoeken koning Egypte af
 21. het lapidair "van de Gracchen" zegt genoeg
 22. in 137 bemiddelt hij vernederend verdrag tussen consul Mancinus en Spanjaarden – verdrag wordt door senaat afgewezen: deuk in politiek prestige
 23. zorg over de "ontalialisering", verdwijnen vrije boeren.
 24. politiek via muren veronderstelt dat velen kunnen lezen.
 25. filosofische inspiratie – moeder Cornelia – rivaliteit – zorg over Italië – stem des volks – verbittering over politiek gezichtsverlies (Numantia)
 26. Ploetarchos: stem des volks – Cicero: verbittering Numantia.
 27. Aan de vooravond van veldslagen (bijv. Scipio voor Zama)
 28. (waarschijnlijk antwoord op eerste gezicht) armen een nieuw bestaan te geven (moderne ogen herkennen vooral het sociale)
 29. slavenoorlog van Eunus van 137 op Sicilië
 30. versterking militair potentieel
 31. woorspel eu-eu (wel-wel)
 32. kwantiteit (aantal militairen) en kwaliteit (gevechtskracht, moreel, lichamelijke konditie)
 33. sociaal tegenover nationaal
 34. nationaal – militaire overwegingen staan voorop –

- ook Ploetarchos lijkt toch ook te zeggen: bezitsvorming leidt tot soldaten die weten waarvoor ze vechten – compromis bijv.: sociale hervormingen in dienst nationaal belang (belangrijk: Tiberius doet niet aan symptoombestrijding i.t.t. Marius later)
35. herstel oude wet: 500 iugera staatsland maximum (let wel: privé-bezit onverlet) – maximaal 2 x 2500 iugera per zoon (totaal maximum 1000 iugera) – vergoeding voor afgestaan land – uitvoerende commissie van 3 – onvervreemdbaarheid herverdeelde grond
 36. aansluiten bij traditie (de "mos maiorum", zede van de voorvaders, is sterke macht) – afwijkingen van oude wet zijn tegemoetkomingen aan rijken.
 37. niet meer kampioen van volk(plebs), gewoon een ambt, een van de stations waarlangs een ambitieus nobilis van plebejische afkomst kan gaan.
 38. schrijft voor Grieks publiek, dat zo'n check niet kent.
 39. stationeren legerseenheid – stemming over Octavius
 40. bemiddelingsvoorstel "vooraanstaande burgers" (Vb) – enkele aanhangers in de senaat – lidmaatschap Appius Claudius (de Claudii zijn patricische grens)
 41. voor ons geen vraag: politiek ambtsdrager die vrouwen, mandaat, kwijt is, moet gaan – voor Romeinen is magistraat iets anders – draagt deel oude koninklijke macht (imperium) – hoewel volkstribunaat geen echt ambt is, straalt deze opvatting van magistratuur er wel op af.
 42. 35 distrikten (tribus) op geografische oorsprong: 31 op platteland, 4 in stad – men moet naar Rome komen om in zijn tribus stem uit te brengen (bevoordeling rijken die land kunnen verlaten; benadeling stadsbewoners, voor groot deel proletarij) – iedere tribus brengt 1 stem uit, ongeacht aantal opgekomen tribusleden – uitslag stemming per tribus onmiddellijk bekendgemaakt (bedenkelijke beïnvloeding)
 43. ex-slaaf – wordt Romeinse burger – houdt stigma van verleden – is maatschappelijk zeer gebonden aan oude meester.
 44. stemming over afzetten volkstribuun – wat geweld
 45. grijpt reddingsboei van bemiddelingsvoorstel – zet aarzelend afzetting Octavius door – gelooft in gezond verstand
 46. familiezaak: garantie voor doorvoering? poging eigen familie-aanhang te krijgen (clientela)? – uit steen blijkt dat commissie heeft doorgewerkt na dood Tiberius – Licinius Crassus komt uit aanzienlijk geslacht – misschien werd de akkerwet zelf Tiberius niet zo kwalijk genomen, meer de manier waarop.
 47. Hellenistisch koninkrijk westkant Klein-Azië o.l.v. Attaliden – koningsnamen Attalos en Eumenes – Pergamon cultureel centrum – lange tijd bondgenoot van Rome

48. financiën en buitenlandse politiek lagen op het domein van de senaat, volgens de traditie althans
49. antieke wijze van dateren, zoals met consuls in Rome
50. juli-Julius Caesar, Augustus
51. persoonlijk bezit (schatten) aan Romeinen vermaakt — vrije status voor steden — Romeinen toezichthouder, executeur-testamentair (uiteindelijk wordt Rome de oneerlijke notaris die van de erfenis niet kan afblijven)
52. senaat aantasten in traditionele bevoegdheden — dat hij zich gehaat maakt, blijkt uit verhaal Pompeius
53. in het ambt niet kunnen worden aangetast: veiligheidsgarantie door plebejers kollektief gegeven — beschermt tegen politieke processen met name.
54. heiligste plaats van de stad met tempel Iupiter
55. idee van volkssoevereiniteit
56. door continuering sacrosanctitas, onschendbaarheid.
57. stand onder senatoren — grote belangen in financiën — paard is het teken van welstand
58. aanhang bij lex agraria gaat naar landerijen: dus niet bezitlozen, werkelozen — pas in laatste instantie steun zoeken bij stedelingen
59. onderbreken stemming als zij verkeerd dreigt uit te vallen
60. kleedt zich in wit (candidus), gaat met aanhang ostentatief rond (ambire = rondgaan)
61. jij, Tiberius, bent een man des volks — als je je zending niet uitvoert, gedraag je je als een grillige tiran.
62. steun zoeken bij stadsproletariaat — breed hervormingsprogramma (de populares na hem zullen met dezelfde issues komen)
63. Men strijdt om de eer van de eerste en tweede slag
64. reliëf geven aan het trieste van de zaak: aanzienlijk man op heiligste plaats ondanks onschendbaarheid gedood
65. echo van Tiberius eigen voorbeeld (VIIa)
66. echte kampioen van het volk
67. kan toch nauwelijks — handelt uit overtuiging dat de senatoren (de "patres", vaderen) uiteindelijk de verantwoordelijkheid hebben
68. valt m.i. nogal mee, wat intimidatie — echt geweld pas van de andere kant.
69. De pot verwijt de ketel dat hij zwart ziet — Gracchen, de opruiers bij uitstek, beklagen zich als ze een koekje van eigen deeg krijgen?
70. revolutie, oproer
71. opruiers (a, b, c, g) vijanden vaderland (d, e, f, j) — tirannen (h, i, j) — terecht onschadelijk gemaakt (l, m) — verstoring van het harmoniemodel (n, o) zie verder mijn: Mala Gracchana, in *Lampas* 11.3, blz. 186 e.v.
72. Sallustius (k)
73. (divergente opdracht) opvallend is wel de negatieve teneur, heel anders dan in moderne tijd: *Gracchus Babeuf*
74. verschillend oordeel mogelijk of brief authentiek is — is het aannemelijk dat Cornelia zich konformeert aan gangbare verwijten? is het misschien een produkt van een retorische schrijfp opdracht (stel je eens voor wat Cornelia zou hebben kunnen schrijven...)
75. Valerius Maximus, geen "grote" schrijver, maar daarom des te representatiever voor opvattingen in leidende kringen
76. a. naïeveling; b. sociaal bewogen man; c. revolutionair tegen wil en dank; d. ambitie; e. herstellende vernieuwing brengen; f. gematigde hervormers; g. radikaal geworden; h. hart voor slaven (hoe komt ze erbij!); i. eskalatie, zaak is uit de hand gelopen; j. gefrustreerd in ambitie
- 77-82 (divergente opdrachten) ik ben wel zeer geïnteresseerd in eventuele produkten.

Naslagwerken en diamateriaal

De meeste zoekvragen zijn te beantwoorden met P.J. Reimer, *Woordenboek der klassieke oudheid*, Prisma 454, f 4,25, en de *Sesam Atlas bij de wereldgeschiedenis 1*.

Uitgebreider is G. Halsberghe-F.J. de Waele, *Standaard Woordenboek van de klassieke oudheid*, Standaarduitgeverij BF 800. Veel diepgaander is M.A. Beek e.a., *Woordenboek der oudheid*, Unieboek (11 van de 15 afleveringen zijn verschenen), totaal f 251,—.

Als de vreemde taal voor de leerlingen geen belemmering is, dan is een goede en goedkope bron van de informatie: d.t.v. *Lexikon der Antike*, Geschichte, 3Bde, München, D.T.V., ongeveer f 20,—. Liever Engels? Dan komt in aanmerking: *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford University Press. Weergaloos goed, maar wel meer voor de leraar dan de leerling is K. Ziegler

and W. Sontheimer, *Der kleine Pauly*, Lexikon der Antike, sinds kort verkrijgbaar in een dunderdruk paperback editie bij de Deutscher Taschenbuch Verlag, 5 Bde, D.M. 128.— (ook tegen prettige reductie te krijgen voor leden bij de Wissenschaftliche Buchgesellschaft).

Van de algemene geschiedenislessen komt toch wel in aanmerking om bij de hand te hebben H. van Gelder-D. Cohen-E. Visser, *Leerboek der oude geschiedenis*, Wolters-Noordhoff, f 24,50, door overzichtelijkheid ook in zijn 21ste druk toch praktisch. Een aktuelere visie op de oude geschiedenis in: M. Wes-H. Versnel-E. v.d. Vliet, *De wereld van de oudheid*, Wolters-Noordhoff, f 41,50. Populair is Mary MacGregor, *De geschiedenis van Rome*, Unieboek f 15,75, waarin de motieven van Tiberius volstrekt onjuist werden weergegeven (zie XI h), maar misschien wel goed om dat verhaal door leerlingen te laten ontmaskeren.

In het zogeheten moderne antikwariaat is te vinden N. Brockmeyer, *Sociaal-economische geschiedenis van de oudheid*, Bussum 1975, voor f 7,90.

Voor de leraar die zich diepgaand wil oriënteren, is sinds vorig jaar een voortreffelijk boek ter beschikking: D. Stockton, *The Gracchi*, Oxford 1979 (Oxford University Press), £ 4,95 in paperback. Meer interpretatie, speculatie zo men wil, is te vinden in het — ook zeer leesbare — boek: A.H. Bernstein, *Tiberius Sempronius Gracchus*, Tradition and Apostasy, Ithaca & London 1978 (Cornell University Press). Deze beide boeken bevatten uitgebreide literatuurverwijzingen.

Echt op de Gracchen toegesneden beeldmateriaal ken ik niet. Als men n.a.v. rubriek I, de sociaal-economische achtergronden, aandacht wil besteden aan de an-

tieke landbouw, dan is aanbevelenswaardig de serie Greek and Roman Farming, 44 dia's met uiterst informatief tekstboekje van Visual Publications, 197 Kensington High Street, London W8 6BB, prijs in 1978 £ 2.95. Ik ben overigens best bereid die serie uit te lenen. Als uw school een classicus heeft die de *Taal der Romeinen* gebruikt, kunt u bij hem misschien lenen de dia's bij Liber IV set 2, nr. 64-77 met beelden van de Italische landbouw, waaronder een luchtfoto van antieke landverdeling (72). Ook hiervoor wil ik wel als centrale classicus optreden.

Als de classicus van uw school geïnteresseerd is, wil hij misschien wel iets van het originele bronnemateriaal lezen met leerlingen. Zeker Ploetarchos' verhaal is zeer geschikt Grieks proza.

H.C. Teitler

Revolutie in Sparta. De hervormingen van Agis en Cleomenes.

Alle Spartiaten gelijk.

"All Spartiates are equal, but some Spartiates are more equal than others". Deze variant op de beroemde woorden van Comrade Napoleon in George Orwells *Animal Farm* geeft de kern aan van waar het in de eerste plaats om ging bij de hervormingen die de koningen Agis IV en Cleomenes III hebben ondernomen.

Alle Spartiaten waren weliswaar in theorie gelijk — zij noemden zich zelfs homoioi, "gelijken" — maar, zoals er in *Animal Farm* een discrepantie bestond tussen theorie en praktijk, zo waren ook in het Sparta van Agis en Cleomenes sommige Spartiaten "gelijker dan andere". Alleen, Agis en Cleomenes, anders dan Comrade Napoleon, schepten geen behagen in die toestand. Integendeel, hun hervormingspogingen hadden tot doel veranderingen in de bestaande situatie teweg te brengen. Het streven van de beide Spartaanse koningen, die leefden in de tweede helft van de 3de eeuw voor Chr., was erop gericht de gelijkheid onder de Spartiaten te herstellen — als die gelijkheid er ooit was geweest.¹

"Alle Spartiaten zijn gelijk". Let wel, *Spartiaten*. Het kan geen kwaad er nog eens nadrukkelijk op te wijzen dat onder Spartiaten allen de *burgers* van Sparta worden verstaan. Niet alle inwoners van een staat zijn tegelijk ook burgers van die staat. Dat is tegenwoordig niet zo, dat was in de Oudheid nog veel minder het geval. Alleen de burgers van Sparta, de inwoners die in het bezit waren van burgerrecht, worden aangeduid met de term Spartiaten. Zij noemden zichzelf homoioi, "gelijken", de overige inwoners van Sparta hadden geen deel aan de gelijkheid.

Die overige inwoners van Sparta (of Lacedaemon, zo-

als de officiële benaming luidt) zijn ruwweg in twee categorieën te verdelen, de perioeci, "omwonenden", tot op zekere hoogte vrije, maar politiek rechteloze onderdanen over wier doen en laten wij maar weinig weten, en de heloten, een soort staatsslaven, die voor de Spartiaten de grond moesten bewerken en een groot deel van de opbrengst ervan aan hen moesten afstaan. In numeriek opzicht vormden de Spartiaten van het totale inwonertal slechts een zeer kleine minderheid. Een kleine, maar bevoorrechte minderheid. En om die minderheid ging het in de allereerste plaats bij de zgn. tweede revolutie in Sparta. Weliswaar hebben sommige perioeci en heloten ook geprofiteerd van de hervormingen, maar het zou een groot misverstand zijn te menen dat de hervormingspogingen van Agis en Cleomenes primair tot doel hadden het lot van die sociaal-economisch en politiek misdeelde groepen te verlichten. "Alle Spartiaten gelijk", daarnaast streefden Agis en Cleomenes. Alle inwoners van Sparta waren nooit gelijk geweest, en dat moest zo blijven.²

Het is dan ook zeker onjuist om over de hervormingen van Agis en Cleomenes te spreken als van een sociale revolutie die "das ganze Gesellschaftsgebäude in Trümmer legte". Kan men eigenlijk wel spreken van een sociale of een sociaal-economische revolutie, gegeven het feit dat het de "revolutionairen" in de eerste plaats begonnen was om het recht trekken van scheefgegroeide verhoudingen binnen een kleine, toch al selecte en bevoorrechte minderheid van de bevolking? Maakt een oud-historicus die, sprekend over Cleomenes' hervorming, het heeft over "a left-wing revolution" zich niet schuldig aan anachronistisch of, op z'n best, modieus taalgebruik in het verlangen om toch maar

vooral te laten zien dat de Oudheid meer is dan de "kinderkamer van de geschiedenis"? Wat is zo links aan een revolutie die de fundamentele ongelijkheid in de Spartaanse maatschappij, de ongelijkheid die er bestond tussen de Spartiaten en de rest van de bevolking, intact wilde laten?³

Het is nuttig en nodig ook hier eerst enige klaarheid te verschaffen over de door anderen gehanteerde en hier te hanteren termen. Misschien kan een vergelijking met de situatie in een andere Griekse staat hierbij helpen. "Athene is de bakermat van de democratie". Me dunkt dat deze opmerking desnoods als een cliché gebrandmerkt zou kunnen worden, maar dat de juistheid ervan niet door velen betwist wordt. Er is wel gestreden over de vraag of Solon dan wel Cleisthenes de "vader van de democratie" genoemd moet worden, maar dat er gedurende bijna twee eeuwen in Athene een democratie heeft bestaan, daarover is ieder het eens. Toch had ook in het democratische Athene niet ieder deel aan die democratie. Vrouwen, slaven en metoeci, "gedomicilieerde vreemdelingen", oftewel het merendeel van de bewoners van de staat, stonden buiten spel. Alleen de mannelijke burgers telden in Athene, "de bakermat van de democratie". Een schatting van het inwonertal van de staat Athene voor het jaar 43 voor Chr. leert dat op een totaal van ongeveer 300.000 inwoners er slechts zo'n 40.000 mannelijke burgers waren, nog geen 15% van de totale bevolking. Is het daarom onzinnig om van een democratie te spreken in het geval van Athene? Toch niet, als men maar goed afspreekt waar men over praat. Naar moderne maatstaven gemeten was ook de democratie in Athene een elitair verschijnsel, maar voor de burgers van Athene waren ongetwijfeld meer democratische rechten weggelegd dan voor de burgers van de meeste andere poleis in de Griekse wereld, meer dan bij voorbeeld voor de burgers van Sparta, de Spartiaten. En daarmee zijn we op ons uitgangspunt teruggekomen. Het is niet juist om te zeggen dat de hervormingspogingen van Agis en Cleomenes nieuwbouw beoogden voor "das ganze Gesellschaftsgebäude", maar dat er voor de hoofdbewoners van dit gebouw, de Spartiaten, een ingrijpende renovatie op sociaal-economisch en politiek gebied bedoeld was, is buiten kijf. En dat als gevolg hiervan een aantal onderhurders, perioeci en heloten, van de renovatie mee kon profiteren, was voor hen mooi meegenomen.

Een "left-wing revolution"???

Dus toch een "left-wing revolution", maar dan mét zekere restricties? Of de revolutie "links" was, staat ook nog te bezien. Zowel door "rechts" als door "links", en alles wat daar tussen ligt, is het Spartaanse koningspaar als helden vereerd of in ieder geval om hun idealisme bewonderd. Het is uitermate interessant om te bekijken hoe men in de loop der tijd de hervormingspogingen van Agis en Cleomenes heeft geïnterpreteerd.⁴

Pas "die Terminologie der modernen Sozialdemokratie" stelt ons in staat de socialistische ideeën van de beide Spartaanse koningen op adequate wijze weer te geven, juichtte in 1925 een Duits geleerde, om er vervolgens fijntjes op te wijzen dat Agis een "Schwärmer" was, wiens plannen even ver van de realiteit af stonden als die van de Duitse sociaal-democraten van zijn eigen tijd.⁵ Maar ook geleerden in de periode tussen de twee wereldoorlogen die sympathieker tegenover links bewegingen stonden, zagen in de Spartaanse koningen socialist of communisten avant la lettre.⁶

Een hedendaags oud-historicus betoogt daarentegen: "Of course Agis and Cleomenes were not 'socialists' — there was no Greek word for 'socialism' — but it is equally wrong to suggest that they had no social programme", met dit laatste zich kerend tegen een collega die Agis en Cleomenes "primarily Spartan patriots" had genoemd.⁷ Vanuit een heel speciaal gezichtspunt is er in de 20ste eeuw door uiterst rechts naar de gebeurtenissen in Sparta gekeken: R.W. Darré, door wie vooral de leus "Blut und Boden" ruime bekendheid heeft gekregen, kon positieve kanten aan de revolutie in Sparta ontdekken, maar betreurde het dat Cleomenes zo onverstandig was geweest te vergeten "dass diese Dinge auch im wesentlichen eine Blutsfrage sind".⁸ Dit is slechts een kleine bloemlezing. Politieke denkers of politieke leiders als Macchiavelli en Robespierre, toneelschrijvers als Dryden en Alfieri of bij ons Gerrit Paape, de romanière Naomi Mitchison (een van die "left-wing would-be admirers of Sparta"), maar ook de schrijver van een "Rassengeschichte" van de Oudheid als H.F.K. Günther bewonderden, uiteraard om uiteenlopende redenen Agis, Cleomenes of beiden.⁹

Uiterst curieus is de opsomming door niemand minder dan Arnold Toynbee van een groot aantal overeenkomsten tussen het verhaal van Agis en Cleomenes en het levensverhaal van Christus, inclusief de kruisiging.¹⁰ Socialist of in de eerste plaats Spartaanse patriotten, "Schwärmer" of "Saviors with the 'Time-Machine'" (Toynbee)? In ieder geval: revolutionairen.

Het is niet mijn bedoeling om uitgebreid te theoretiseren over het begrip revolutie, maar een enkel woord over deze vaak, ook in de titel van dit stuk, gebruikte aanduiding voor de hervormingspogingen van de Spartaanse koningen uit de 3de eeuw mag niet ontbreken.¹¹ Het herstellen van de gelijkheid onder de Spartiaten is hierboven genoemd als het eerste doel van de hervormingen van de beide koningen. Agis en Cleomenes wilden ervoor zorgen dat de gelijkheid, die er geheerst had onder de Spartiaten ten tijde van de grote wetgever Lycurgus, terug kwam. Of er ooit een historische figuur Lycurgus heeft bestaan en of hij de Spartiaten overgehaald heeft om, toen er in zijn tijd "een vreselijke ongelijkheid" heerste, "allen tezamen als gelijken te leven met gelijke middelen van bestaan"¹², is omstrede. Maar dat is in dit verband niet relevant. Vanaf de 5de eeuw v. Chr. in ieder geval werd Lycurgus vereerd als de grote wetgever van Sparta. Naar de gelijkheid van

de *in hun ogen* historische figuur Lycurgus wilden Agis en Cleomenes terug. Terug naar het goede van vroeger, herstel van de oude toestand, d.w.z. "terugwenteling", revolutie in de meest letterlijke zin van het woord. Revolutie in deze betekenis is identiek aan restauratie. In die zin is de term revolutie in de eerste plaats op te vatten voor de gang van zaken ten tijde van Agis en Cleomenes. Maar ook in de meer gebruikelijke betekenis, een vaak met geweld gepaard gaande drastische verandering in de sociaal-economische en/of politieke verhoudingen¹³, kan de term gehanteerd worden, mits men de eerder genoemde restrictie (het gaat om *Spartiaten*) niet uit het oog verliest.

De voornaamste bron: Phylarchus.

"The most serious problem for the historian of revolution, however, is the key one of the sources".¹⁴ Hoe afgezaagd ook, de uitspraak is maar al te waar. Vervang "the historian of revolution" door "ancient historian", en er staat een mededeling die ook al in alle toonaarden bezongen is. Men kan dan wel nagaan hoe het iemand die een revolutie in de Oudheid wil onderzoeken te moede is! Onlangs heeft een geleerde voor de periode van 370-150 voor Christus zo'n zeventig gevallen van sociaal-economisch conflict en sociaal-economische revolutie geturfd.¹⁵ Een respectabel aantal. Genoeg voorbeelden, zou men op het eerste gezicht kunnen denken, om een uitgebreide analyse van het verschijnsel sociale revolutie in de betreffende periode mogelijk te maken. Wat er echter van al die zeventig gevallen werkelijk bekend is, is bedroevend weinig.

Reden te meer om de filosoof en schrijver van biografieën, Plutarchus van Chaeronea, die leefde van ca. 50-ca. 120 na Chr., dankbaar te zijn voor het feit dat hij een *Leven van Agis* en een *Leven van Cleomenes* geschreven heeft. Deze beide biografieën vormen de voornaamste bron van kennis over wat er zich heeft afgespeeld in Sparta in de tweede helft van de 3de eeuw voor Chr.¹⁶ Plutarchus leefde echter zo'n 250 à 300 jaar later dan Agis en Cleomenes! Dit illustreert treffend de uitspraak waarmee deze paragraaf begon. En er is meer. Plutarchus zelf maakte al duidelijk onderscheid tussen het schrijven van biografieën en het schrijven van geschiedenis. Het doel dat hij zich gesteld had bij het schrijven van zijn *Parallele Levens* was moraliserend: de literaire portretten van grote mannen moesten de lezer tot lering strekken en tot voorbeeld ter navolging. (Hij beschreef telkens het leven van een Romein en een Griek, of, zoals in ons geval, van twee Romeinen en Grieken, en voegde een vergelijking toe. Naast de levensbeschrijvingen van Agis en Cleomenes moeten de biografieën van Tiberius en Caius Gracchus gelegd worden). Is de faam die Plutarchus zich als onderhoudend en boeiend auteur met zijn *Levens* verworven heeft, zonder enige twijfel verdiend, de historische betrouwbaarheid van die *Levens* staat of valt met de

kwaliteit van de door Plutarchus gebruikte oudere bronnen.

Nu is het in ieder geval zeker dat Plutarchus voor zijn biografieën van Agis en Cleomenes een zeer bijzondere bron geraadpleegd heeft in de persoon van de Atheener (?) Phylarchus, een tijdgenoot van de Spartaanse koningen. De historicus Phylarchus was enthousiast over wat er zich in zijn tijd in Sparta afspeelde, en dat enthousiasme kwam in zijn werk tot uiting, voorzover we dat via Plutarchus en door opmerkingen van anderen kunnen nagaan. Dat stempelt hem tot een bijzondere bron, immers, zoals we meer schriftelijke getuigenissen hebben van tegenstanders van de Atheense democratie dan van voorstanders, zo hebben we, als we al iets weten over sociale onrust ergens, in de meeste gevallen slechts informatie van de kant van de Establishment die niets moest hebben van veranderingen in de bestaande toestand. Het engagement van Phylarchus zal bij voorbeeld mede bepalend zijn geweest voor het onderdeel over hem van Polybius. De mening van Polybius (die zelf afkomstig was van de Peloponnesus en familie was van tegenstanders van Sparta's wederopbloei in de tweede helft van de 3de eeuw) over Phylarchus was uiterst negatief, al blijkt ook Polybius (ca. 200-115 voor Chr.) het werk van Phylarchus als bron gebruikt te hebben, ondanks alle kritiek op zijn opvattingen over het schrijven van geschiedenis. "Het doel van geschiedschrijving en van het schrijven van tragedies is niet hetzelfde", merkt Polybius (2.56) sneerend op, na gewezen te hebben op de voorliefde van Phylarchus om wenen-de vrouwen en kinderen in zijn werk ten tonele te laten verschijnen.

Het is hier niet de plaats om nader in te gaan op de merites van Phylarchus als historicus, hoe interessant dit ook zou zijn. Een ding staat vast: zonder Phylarchus zou over de geschiedenis van Sparta in Hellenistische tijd nog veel minder bekend zijn dan er nu al is. Immers na de slag bij Leuctra (371 voor Chr.) is Sparta's rol als belangrijke polis uitgespeeld, en dat is aan de bronnen te merken. Over de geschiedenis van Sparta tussen 371 en 243, als Agis koning wordt, zijn we maar zeer summiert ingelicht. Over de tijd van Agis en Cleomenes weten we meer, dank zij vooral Phylarchus, via Polybius en Plutarchus. Voor de aspecten van het optreden van Agis en Cleomenes die in dit stuk belicht worden hebben we het meest aan Plutarchus.¹⁷

Sparta na de slag bij Leuctra.

Het Sparta van Agis en Cleomenes was niet meer de trotse polis die zo lang de militair sterkste staat van de Griekse wereld was geweest. In 371 voor Chr. hield Sparta op een grote mogendheid te zijn. De nederlaag bij Leuctra, "einer der bedeutendsten Wendepunkte der griechischen Geschichte",¹⁸ tegen de "schuine falanx" van de Thebanen onder leiding van Epaminondas maakte een eind aan de hegemonie van Sparta, en, be-

langrijker nog, maakte dat de bevrijding van Messenië van Spartaanse overheersing niet lang meer op zich liet wachten.

Het bezit van het voor een groot deel zeer vruchtbare Messenië, door Sparta veroverd in het begin van de 7de eeuw, was eeuwenlang voor Sparta tegelijk een zegen en een vloek geweest. Op enkele nederzettingen na, waar perioeci woonden, was Messenië gehelotiseerd, de grond daar behoorde aan de Spartiaten. Zo had Sparta in de 7de eeuw een oplossing gevonden voor het sociale probleem bij uitstek waarmee men overal in de Griekse wereld te kampen had (maar niet alleen daar!), de hele geschiedenis door, in de archaïsche maar ook nog in de Hellenistische tijd: een onevenwichtige structuur van het grondbezit, anders gezegd, te veel grond in bezit van te weinigen. Was voor zeer veel andere poleis kolonisatie de oplossing geweest voor dit probleem, Sparta had door verovering van Messenië een uitweg gevonden. Maar de prijs die ervoor betaald werd was hoog. De Spartiaten waren weliswaar van hun economische problemen verlost (Messeense heloten bewerkten het land en moesten een gedeelte van de opbrengsten aan Spartiaten afstaan), maar vrees voor een helotenopstand, die tegelijk een vrijheidsoorlog zou zijn, heeft de verdere geschiedenis van Sparta bepaald. De voortdurende angst voor een opstand van de heloten in Messenië heeft Sparta gemaakt tot de staat waarin het hele opvoedingssysteem, de agogè, gericht was op één doel, het kweken van goede soldaten.

En goede soldaten waren de Spartiaten. Tot 371 was de superioriteit van de Spartaanse hoplieten, zwaargewapende infanteristen, onbetwist. De nederlaag bij Leuctra maakte echter duidelijk dat in het begin van de 4de eeuw voor een geloof in Sparta's militaire suprematie geen plaats meer was. Het verlies van Messenië kort na 371 betekende bovendien dat voor Sparta de weg terug ook afgesneden was.¹⁹ In Hellenistische tijd was de Achaïsche Bond de belangrijkste macht op de Peloponnesus. Sparta was een tweederangs mogendheid geworden. Niets illustreert dit beter dan het feit dat de Spartanen in de woelige jaren na de dood van Alexander de Grote, geconfronteerd met een dreigende invasie (in 318) van Macedoniërs in Griekenland, besluiten om een muur te bouwen rond hun polis "die ze altijd met wapens, niet met muren hadden verdedigd" (Iustin. 14.5.6).

Enkele decennia later werd Agis IV koning van Sparta, de man die, later nagevolgd door Cleomenes III, poogde hun ingrijpende veranderingen het Sparta van vroeger te doen herleven. Hun streven de "Lycurgische" gelijkheid onder de Spartiaten te "herstellen" stempelt Agis en Cleomenes tot sociale hervormers. Het streven om het "Lycurgische" Sparta te laten herleven impliceert echter ook dat Agis en Cleomenes ervan droomden om aan Sparta de vroegere machtspositie terug te geven. Onder Cleomenes werd de droom voor korte tijd werkelijkheid.

Ongelijkheid en "Oliganthropia".

De nederlaag van Sparta bij Leuctra mag voor velen die gewend waren vol bewondering op te zien naar "le mirage spartiate"²⁰ als een verrassing gekomen zijn, achteraf gezien was, ook voor waarnemers in de Oudheid, de débacle wel verklaarbaar. Xenophon (ca. 428-ca. 354 voor Chr.), Aristoteles (384-322) en Plutarchus (lees: Phylarchus) bij voorbeeld wisten al een aantal beurse plekken in de Spartaanse appel van voor Leuctra aan te wijzen. Uit hun opmerkingen blijkt dat het probleem waarvoor in de 3de eeuw Agis en Cleomenes een oplossing probeerden te vinden, de ongelijkheid onder de Spartiaten, een structureel probleem was, dat al veel eerder in de geschiedenis van Sparta te signaleren valt.

Zo er al ooit in economisch opzicht een "Lycurgische" gelijkheid had geheerst onder de Spartiaten, in historische tijd was van een situatie waarin de Spartiaten "allen tezamen als gelijken met gelijke middelen van bestaan" leefden, niets te merken. Net als overal elders in de Griekse wereld waren er ook in Sparta verschillen in rijkdom onder de burgers. Sommige Spartiaten waren rijk. Sommige Spartiaten beschikten over zeer veel land, de voornaamste bron van alle welvaart in de Oudheid. Sommige Spartiaten konden het zich permitteren om deel te nemen aan de kostbaarste onderdelen van de Olympische Spelen, de hippische nummers. Sommige Spartiaten, kortom, waren duidelijk "gelijker" dan andere. Die andere, "minder gelijke" Spartiaten waren ook niet allemaal even gelijk. Om de "minst gelijke" Spartiaten gaat het in dit stuk vooral. Van hen beschikten sommigen over niet meer dan de inkomsten uit hun klèros, het stuk land dat van oudsher in het bezit van een familie van Spartiaten was.

Een klèros moest een Spartiaat in staat stellen om te voldoen aan de eis die aan elke burger gesteld werd: het leveren van een bijdrage voor de gemeenschappelijke maaltijden (syssitia of phiditia) van zijn tentgenootschap, de "club" waartoe hij behoorde. Maar veel meer dan de inkomsten die nodig waren om een vader en een zoon in staat te stellen aan deze eis te voldoen, leveren een klèros niet op. Wat als een vader, met geen ander bezit dan zijn klèros, meer dan één zoon had? (In de regel werd, als er meer kinderen waren, het vaderlijk erfdeel gelijkelijk onder de kinderen verdeeld). Spartiaten met een vooruitziende blik zullen tot het bezit van één zoon beperkt hebben, maar ongetwijfeld zullen er arme Spartiaten met meer zoons geweest zijn. Zulke zoons kon het dan gebeuren dat zij niet meer in staat waren om de bijdrage voor de phiditia op te brengen. En als dat punt bereikt was, dan hielden deze Spartiaten, die toch "minder gelijk" waren, zelf op homoioi, "gelijken" te zijn! Diegenen die de contributie voor hun "club" niet meer konden leveren, verloren de voorrechten van de Spartiaten, zij werden een aparte sociale groep, de hypomeiones, de "minderen".¹

De ongelijkheid onder de Spartiaten die uiteindelijk ertoe

kon leiden dat het aantal Spartiaten verminderde doordat sommige Spartiaten tot de status van hypomeiones, "minderen" vervielen, heeft op den duur tot de ondergang van Sparte geleid. In het begin van de 4de eeuw, in de jaren voor de slag bij Leuctra (371) dus, worden de gevaren die er voor Sparta uit de geschetste situatie konden voortvloeien, duidelijker dan tevoren. Plutarchus laat het "voorspel" van de revolutie van Agis en Cleomenes beginnen bij de Spartaanse overwinning in de Peloponnesische Oorlog (421-404), die grote rijkdom en als gevolg daarvan weeldezucht en verslapping zou hebben gebracht. Inderdaad is, paradoxaal genoeg, de triomf van Sparta in de Peloponnesische Oorlog, die niet in de laatste plaats dank zij Perzisch goud behaald was, het begin van het einde geweest. De tegenstelling tussen rijk en arm is erdoor verscherpt.

Niet alle Spartiaten immers hadden de kans gehad om zich tijdens de oorlog te verrijken. Ook was het Perzisch goud, dat na 404 naar Sparta stroomde, niet in de zakken van alle Spartiaten terecht gekomen. Degenen wier bezit gedurende en na de Peloponnesische Oorlog, wel vergroot was, zochten naar wegen om hun toegenomen rijkdom te investeren op de enige manier die in de Oudheid als passend gold: zij hebben alle mogelijke middelen om hun landbezit uit te breiden aangegrepen. Een wetswijziging die het mogelijk maakte dat een klèros verkocht werd, zonder dat de eventuele erfgenaam hier iets aan kon doen, was slechts een van die middelen.²¹ Gevolg van de concentratie van het grondbezit in handen van minder mensen was dat de "gelijken" ongelijker werden en het aantal "minderen" toenam. Spanningen ten gevolge hiervan bleven niet uit. De (tijdig ontdekte) samenzwering in 398 van ontevreden onder leiding van een der hypomeiones, Cinadon, was een teken aan de wand.²²

Maar niet alleen politieke en sociale spanningen waren het resultaat van de toegenomen polarisatie tussen rijk en arm. In militair opzicht betekende het geringer wordende aantal Spartiaten – de hypomeiones verloren met hun burgerrecht hun plaats in de rijen der gewapende homoioi – het achteruitgaan van Sparta's gevechtskracht. Steeds vaker moest Sparta een beroep doen op perioeci, heloten en huurlingen ter aanvulling van de strijdkrachten. Voor Aristoteles was de Spartaanse nederlaag bij Leuctra dan ook geen raadsel: "De staat Sparta was niet bij machte één klap te boven te komen. Sparta ging te gronde aan oliganthropia, "gebrek aan mankracht" (Arist.*Pol.*2.6.12(1270a)). In de periode tussen de nederlaag bij Leuctra en het optreden van Agis en Cleomenes werd het probleem van de ongelijkheid en de daaruit voortvloeiende oliganthropia alleen nog maar erger.

Langs legale weg.

Toen Agis omstreeks 243 koning werd, was het aantal Spartiaten geslonken tot "niet meer dan zevenhonderd"

(Plut.*Ag.*5). Oliganthropia, inderdaad. In Aristoteles' tijd waren er nog zo'n duizend Spartaanse burgers te tellen geweest, het aantal Spartiaten bedroeg in de tweede helft van de 3de eeuw "niet meer dan zevenhonderd". En van die zevenhonderd "waren er misschien honderd die land en een klèros bezaten", duidelijker gezegd: "die behalve hun klèros nog meer land bezaten". De "Lycurgische" gelijkheid was ver te zoeken. Slechts een hondertal van de zevenhonder Spartiaten beschikte over meer (en, mogen we aannemen, veel meer) grond dan alleen hun klèros, de overige zevenhonderd waren zo arm dat ze weliswaar nog net de contributie voor hun "club" konden opbrengen, maar daarmee hield het dan ook op.

Niettemin, die zeshonderd arme Spartiaten waren tenminste nog Spartiaten. Zij konden zich, al waren ze arm, toch nog "gelijken" noemen. Al was er in economisch opzicht geen sprake van gelijkheid, ook de zeshonderd arme Spartiaten konden zich met recht bevoorrecht achten boven de andere bewoners van Sparta. Zij waren, vanaf hun zevende jaar onttrokken aan het gezin (wél was de agogè ook niet meer zo streng als vroeger), opgegroeid in het besef van hun superioriteit ten opzichte van de andere bevolkingsgroepen. Zij namen deel aan de phiditia, waarvan de niet-"gelijken" waren uitgesloten. Zij vochten in de elite-falanx, zij hadden bepaalde politieke rechten in de Apella, de Spartaanse volksvergadering. Zij stonden op allerlei manieren ver boven hypomeiones, perioeci en heloten. Maar het gevaar van hun privileges beroofd te worden, was niet denkbeeldig. De marge tussen de armste Spartiaten en de hypomeiones, de "minderen", de "niet-meer-gelijken", was maar smal. Veel van de zeshonderd arme Spartiaten hadden zich diep in de schulden moeten steken om krampachtig aan hun gelijkheid, in sociaal en politiek opzicht althans, vast te kunnen houden. De grens was voor de zeshonderd nog niet bereikt, maar hoe lang zou het nog duren voordat ook zij zouden gaan behoren tot de naar schatting 2000 hypomeiones, "de rest van de bevolking, de grote massa, die zonder middelen en zonder burgerrecht terneer zat, zonder animo en slechts plichtsmatig zich verdedigde in oorlogen met vijanden van buiten, voortdurend uitkeek naar een gunstig moment voor een ommekeer, een verandering van de bestaande situatie"? (Plut.*Ag.*5).

De jeugdige Agis IV wilde het niet zo ver laten komen. "De gelijkheid herstellen en het aantal burgers op peil brengen" was, kort en krachtig, zijn leus (*Ag.*6). Een nobel streven, aldus later zijn biograaf, maar in 243 vond niet iedereen in Sparta dat. Geen wonder ook. Met het doel waren ook de middelen duidelijk, en "schulden-delging" en "herverdeling van land" klonk lang niet ieder aangenaam in de oren.

De tegenstanders van Agis' plannen schaarden zich rond de andere koning, Leonidas, de "schurk" in het verhaal die de edele opzet van de "held" Agis dwarsboomt (het dubbele koningschap vormt een van die typisch Spartaanse eigenaardigheden, net als trouwens

het bestaan van het college van vijf ephoren, "opzichters", ontstaan als behartigers van de belangen van het volk tegenover de koningen). Leonidas bundelde het verzet van de tegenstanders en tegenstandsters van Agis' hervormingsplannen: merkwaardig genoeg, althans naar antieke maatstaven, bevond een niet onaanzienlijk deel van het grondbezit in Sparta zich in handen van vrouwen (Aristoteles, die dit duidelijk maar niks vond, schatte het aandeel van vrouwen in het grondbezit in Sparta in zijn tijd op 2/5)²³.

Maar Agis stond niet alleen. Hoewel de meeste oudere Spartiaten huiverig waren voor de hervormingsjever van de jonge koning en "beefden bij het horen van de naam Lycurgus" (Ag.6), wist Agis toch ook een aantal aanzienlijke homoioi op zijn hand te krijgen, onder wie Lysander, Mandrocleidas en een oom van de koning, Agesilaus. Lysander, tot ephoor gekozen, steekt de lont in het kruitvat. Hij brengt een wetsvoorstel in de Gerousia, de raad van Ouden: "De hoofdzaken daarvan waren de kwijtschelding van schulden en een verdeling van het land. Het gebied tussen de kloof bij Pellene, de Taygetos, Malea en Sellasia moest verdeeld worden in 4500 klèroi, het gebied daarbuiten in 15000 klèroi. Dit laatste gebied was bestemd om verdeeld te worden onder die perioeci die in staat waren wapens te dragen, de 4500 klèroi waren voor de Spartiaten zelf. Het aantal Spartiaten moest op peil gebracht worden door perioeci onder hen op te nemen en die vreemdelingen die een vrije opvoeding genoten hadden en verder fysiek sterk en in de bloei van hun jaren waren. De Spartiaten moesten georganiseerd worden in phiditia van 400 en 200 man. Ze moesten de levenswijze van de voorouders in acht nemen" (Ag.8).

De meningen in de Gerousia over het voorstel waren verdeeld. Kennelijk zag een aantal van de 28 geronten de pluspunten van de ingediende wet in: het versterken van Sparta's militair potentieel door zowel het aantal Spartiaten als perioeci "die in staat waren wapens te dragen" fors uit te breiden, en tegelijk het oplossen van de sociale problematiek. De voor de "haves" negatieve elementen wogen echter zwaar. Ideologisch spitte de kwestie zich toe op de vraag wie het zuiverst in de Lycurgische leer was, Agis, die hamerde op de "Lycurgische" gelijkheid, of Leonidas, die bestreed dat Lycurgus ooit schuldendelging had gepropageerd of vreemdelingen tot het burgerschap had toegelaten.

Leonidas wint voorlopig. Maar de stemming wordt grimmiger. Er worden argumenten gezocht en gevonden om Leonidas van zijn troon vervallen te verklaren. Hij ziet het gevaar naderen en zoekt asyl in een tempel. Leonidas' schoonzoon wordt bereidt gevonden zijn schoonvader op te volgen. De weg lijkt nu vrij voor het doorvoeren van de hervormingen, maar een nieuw obstakel doemt op. De ambtstermijn van de ephoor Lysander loopt af en de nieuwe ephoren "dienen een aanklacht in tegen Lysander en Mandrocleidas, hen ervan beschuldigend dat zij, in strijd met de wet, een voorstel tot kwijtschelding van schulden en landverdeling had-

den ingediend" (Ag.12). Het beslissende moment voor Agis en de zijnen is aangebroken. Nu inbinden zou het einde betekenen voor hun ambitieuze plannen. Het alternatief was een staatsgreep.

"Een onvoltooide revolutie".

Een staatsgreep door de koning is, gegeven de Spartaanse situatie, geen contradictio in terminis. De constitutionele verhoudingen in Sparta, waar in vredetijd de macht van de koningen zeer beperkt was en waar het politieke leiderschap bij de ephoren berustte, maakten dat Agis een staatsgreep als de enige mogelijkheid zag om de verandering in de bestaande situatie te brengen nu de andere middelen gefaald hadden. De coup vond betrekkelijk geruisloos plaats. De vijf ephoren werden van hun functie ontheven en vervangen door aanhangers van Agis, onder wie zijn oom Agesilaus. Er vloeide geen bloed. De afgezette koning Leonidas slaagde er zelfs in zich ongehinderd in veiligheid te stellen buiten Sparta. Niets leek een uitvoering van de eerder ingediende wetsvoorstellen nu nog in de weg te staan. Begonnen werd met de schuldendelging. De klaria, de schuldbekentenissen met de klèros als hypotheek, werden op de agora verzameld en in brand gestoken, als een vreugdevuur in de eerste plaats voor die Spartiaten die door hun klèros in onderpand te geven de degradatie tot de status van hypomeiones hadden weten uit te stellen. De landverdeling, zo hoopte men, zou spoedig volgen.

Intussen bleek hoe nauw de relatie in Sparta was tussen de sociale en de militaire problematiek. Agis, te hulp geroepen door de Achaeïsche Bond tegen een dreigende invasie van Aetoliërs, voerde een herboren Spartaanse krijgsmacht aan. Zijn soldaten, jong voor het grootste deel en arm, gingen voor hun koning door het vuur, bevrijd van schulden als zij waren en in afwachting van de landverdeling. Agis zelf, fier aan het hoofd van zijn "new model army", wekte elders op de Peloponnesus vrees bij de rijken en hoop bij de armen voor een export van de Spartaanse revolutie. Zowel hoop als vrees waren ongegrond. Het is nooit de bedoeling van Agis (noch later van Cleomenes) geweest om de Spartaanse revolutie over te planten naar elders. Trouwens, de Spartaanse revolutie was nog maar half geslaagd en Agis had dan ook wel andere zorgen aan zijn hoofd. Voor de armen in Sparta moest het belangrijkste probleem nog aangepakt worden.

Van een herverdeling van het land is het tijdens de regeringsperiode van Agis echter niet meer gekomen. De jeugdige koning zag dit belangrijke onderdeel van zijn hervormingsprogramma mislukken door toedoen van zijn oom Agesilaus. Deze Agesilaus, die zelf wel belang gehad had bij de kwijtschelding van schulden, heeft de verdergaande "gelijkmaking" van de Spartiaten door landhervorming weten te voorkomen. Is Agis te naïef geweest? Heeft hij de tegenwerking van de grondbezit-

tende minderheden onder de Spartiaten onderschat? Is hij misschien van meet af aan slechts een speelbal geweest in de handen van sluwe intriganten als Agésilas? Vragen die, gezien ons bronnenmateriaal, niet goed te beantwoorden zijn. Hoe het ook zij, door de herverdeling van land niet direct uit te voeren, had Agis het tijt laten verlopen. Zijn tegenstanders kregen de wind in de zeilen, de afgezette koning Leonidas keerde terug en de rollen werden omgedraaid. Nu moest Agis asyl zoeken in een tempel. De revolutie was afgelopen.

De revolutie was afgelopen, maar het verhaal is nog niet uit. Hierboven is geprobeerd de kern van waar het om ging bij Agis' hervormingspoging aan te duiden. Afgezien werd van de bespreking van allerlei, soms omstreden, details. Afgezien werd ook van het weergeven van allerlei passages die, Polybius ten spijt, de lectuur van Phylarchus via Plutarchus voor velen zo aantrekkelijk maakt. Dat zijn met name die gedeeltes waarin vrouwen een belangrijke rol vervullen, zoals bijvoorbeeld Agesistrata, de moeder van Agis, die eerst een hard hoofd heeft in de plannen van haar zoon, maar dan, door zijn idealisme en elan aangestoken, zich van harte achter hem plaatst. Of zoals Chilonis, de dochter van koning Leonidas, die moest kiezen tussen haar vader, die tegen, en haar echtgenoot, die voor de plannen van Agis was. Ook in de laatste hoofdstukken van de biografie van Agis treden vrouwen op de voorgrond. Als Agis verraderlijk gevangen genomen is en terechtgesteld wordt (in 241), delen zijn moeder en zijn grootmoeder dapper in zijn lot. Van de echtgenote van Agis vernemen we in het *Leven van Agis* niets. Toch had, blijkens het *Leven van Cleomenes*, Kleio (of Phylarchus?) ook haar een belangrijke rol toegedacht: via haar werd de fakkel der revolutie doorgegeven aan Cleomenes.

Cleomenes' staatsgreep

Op een dag in het jaar 227 begaf Cleomenes III, sinds 235 koning in Sparta, zich met een aantal huurlingen vanuit Arcadië naar Sparta. Met opzet had hij alleen huurlingen bij zich. De rest van het leger had hij in Arcadië achtergelaten omdat hij verzet tegen wat hij van plan was vreesde van de kant van de Spartiaten in dat leger – het Spartaanse leger was niet meer "the new model army" van vlak voor Agis' einde! In de buurt van Sparta gekomen stuurde hij 's avonds enkele vertrouwelingen vooruit met de opdracht de ephoren te vermoorden. Belave één, die het er met veel geluk levend wist af te brengen, werden de ephoren inderdaad gedood. Een tiental mannen dat de ephoren te hulp was gesneld, werd eveneens om het leven gebracht. De volgende dag publiceerde Cleomenes een lijst met de namen van 80 burgers die zich in ballingschap moesten begeven en verwijderde hij de zetels van de ephoren op één na, die hij zelf in de toekomst wilde gaan gebruiken. Het ephoraat, blok aan het been van de ambitieuze koningen, was afgeschaft. Vervolgens riep hij een

volksvergadering bijeen en rechtvaardigde zijn actie, zich beroepend op Lycurgus, in wiens tijd het college van ephoren niet bestaan had. Het speelt hem dat er bloed vergoten was, maar hij had geen andere mogelijkheid gezien om de staat te bevrijden van de kwalen die zich, sinds de tijd dat de ephoren te machtig geworden waren, van Sparta meester hadden gemaakt, weelde, verzucht en verkwisting, schulden maken en woeker, armoede en rijkdom. Hij beloofde herverdeling van het land, bevrijding van schulden, het uitbreiden van het aantal Spartiaten. "Dan zal het afgelopen zijn met het werkeloos toezien hoe Laconië ten prooi valt aan Aetoliërs en Illyriërs door gebrek aan weerbare mannen" (Cleom. 18).

Sinds de dood van Agis IV waren er nog geen vijftien jaar verstreken. Weer riep een jong en eerbiedig Spartaans koning op tot het herstellen van de gelijkheid en het tegengaan van de oliganthropia. Weer wees een Spartaans koning ter legitimering van de beoogde hervormingen naar Sparta's glorieus verleden. Ook Cleomenes beriep zich op de autoriteit van de wetgever Lycurgus. Weer klonken de leuzen die telkens (niet alleen in Sparta!) aangeheven werden in tijden van sociale onrust, "schuldendelging" en "herverdeling van land". De dagen van Agis leken teruggekeerd. Maar er was één groot verschil. Cleomenes was harder dan zijn voorganger, en voortvarender. Er waren dit keer slachtoffers gevallen bij de staatsgreep. Maar ook: de landhervorming werd nu direct ter hand genomen. Oppositie werd geen kans gegeven.

Het had er aanvankelijk niet naar uitgezien dat juist Cleomenes de draad van de door de dood van Agis afgebroken hervormingspoging weer op zou nemen. Cleomenes was immers de zoon van Leonidas, Agis' medekoning en tegenstander. Maar Leonidas had zijn zoon, hoewel deze eigenlijk nog te jong voor een huwelijk was, na de dood van Agis laten trouwen met Agiatis, de weduwe van Agis (én: een rijke erfdochter!). Door Agiatis had Cleomenes Agis leren bewonderen. Door haar en door een oudere vriend had hij zich laten informeren over Agis' plannen om Sparta het vroegere aanzien terug te geven. En hij had zich voorgenomen het werk van Agis voort te zetten. Waarschijnlijk omdat hij van de fouten van zijn voorganger geleerd had, heeft hij zorgvuldig het juiste moment om in actie te komen afgewacht.

Met grote energie toog Cleomenes aan het werk. Gestimuleerd werd hij daarbij door de aanwezigheid in Sparta van de filosoof Sphaerus van Borystenes, een bewonderaar van Sparta, die hem hielp bij het weer invoeren van de oud-Spartaanse levenswijze en opvoeding, de diata en de agogè (Sphaerus is ten onrechte wel als "het brein" achter de Spartaanse revolutie beschouwd).²⁴ Het plan om de agogè, met de sterke nadruk op de harde fysieke training van de jonge Spartiaten weer in ere te herstellen, was niet ingegeven uit een nostalgisch verlangen om zoveel mogelijk het Sparta van Lycurgus te herstellen zonder meer. Ook aan het optreden van Cle-

omenes is te zien dat het streven naar herstel van de "Lycurgische" gelijkheid en het streven om Sparta de hegemonie over Griekenland terug te geven niet te scheiden waren.

"Oorlog aan de kastelen, vrede aan de hutten"????

De successen van Cleomenes op militair gebied waren aanvankelijk groot. De rivaliteit van de Achaeïsche Bond bood aanleiding genoeg tot het testen van Sparta's versterkt militair potentieel. Vooral de invoering van Argos vizelde Cleomenes' reputatie enorm op: "Zelfs de mensen die eerst Cleomenes uitgelachen hadden om het afschaffen der schulden en het gelijkelijk verdelen der bezittingen en beweerden dat Cleomenes daarmee alleen maar Solon en Lycurgus wilde naäpen, raakten er toen van doordrongen dat daarin juist de oorzaak lag van de verandering onder de Spartiaten. Nog niet zo lang geleden was het zo slecht met Sparta gesteld geweest en was het zo onmachtig om zichzelf te verdedigen dat de Aetoliërs kans hadden gezien bij een inval in Laconië 50.000 mensen als slaven weg te voeren. Sindsdien was er nog maar korte tijd verstreken. De Spartiaten hadden nog maar pas de voorvaderlijke gewoontes in ere hersteld en de agogè weer ingevoerd, maar nu reeds waren ze een toonbeeld van moed en discipline. Het was alsof Lycurgus in hun midden was om hen te leiden en alsof ze zich voor hem zo inspannen. De Spartiaten waren hard op weg de hegemonie over Griekenland voor Lacedaemon te verwerven en de Peloponnesus weer in bezit te krijgen" (Cleom. 18).

Ook nu, net als in de tijd van Agis, hoopten de armen op de Peloponnesus dat het optreden van Sparta "oorlog aan de kastelen en vrede aan de hutten" zou brengen. De sociale problemen immers waarmee Sparta geconfronteerd was, vormden slechts de Spartaanse variant van een algemeen probleem dat ook elders in de Griekse wereld aanwezig was. Vanaf de 4de eeuw was de polarisatie tussen rijk en arm overal, niet alleen in Sparta, toegenomen. Van de in de 4de eeuw en in Hellenistische tijd zich uitbreidende handel en het ontstaan van een rudimentair bank- en kredietwezen profiteerde niet ieder in gelijke mate, terwijl de agrarische sector van het economisch leven nog altijd de belangrijkste bleef. De intensivering en uitbreiding van het handelsverkeer in Hellenistische tijd was voorbij gegaan aan grote delen van de Peloponnesus, die in vele opzichten een "archaïsche" aanblik bood. De rijken koesterden zich in het veilige bezit van hun grond, voor de armen waren er, behalve huurling worden, weinig mogelijkheden om aan de economische misère te ontsnappen.

De revolutie in Sparta had hoop gebracht in de harten van de armen op de Peloponnesus. "Er was beroering ontstaan onder de Achaeërs en in sommige steden dacht men erover om uit de Achaeïsche Bond te treden. Het volk hoopte op herverdeling van land en kwijt-

schelding van schulden" (Cleom. 17). Maar die hoop ging niet in vervulling. Zomin als Agis was Cleomenes een sociaal hervormer in de zin dat hij het zich tot taak had gesteld de noden der armen in het algemeen te verlichten. Het ging om de arme Spartiaten. Onder de Spartiaten moest de "Lycurgische" gelijkheid hersteld, gelijkheid voor alle mensen predikte Agis noch Cleomenes. Ook onder de bewoners van Sparta zelf wilden ze geen verandering brengen in de sedert eeuwen bestaande verschillen. Perioeci en vreemdelingen hadden kunnen profiteren van de mogelijkheid om opgenomen te worden onder de Spartiaten, maar een afschaffing van de sociale structuur die Sparta verdeelde in homioi, perioeci en heloten kwam niet in de hoofden van Agis en Cleomenes op. Dat Cleomenes, toen de kansen in de oorlog gekeerd waren, er toe over ging om 6000 heloten de vrijheid te verlenen, heeft dan ook niets te maken met de activiteiten van de koning als sociaal hervormer. Cleomenes zat dringend om geld verlegen en heeft 6000 heloten de kans geboden zich vrij te kopen. Financiële nood, geen sociale beweging bracht Cleomenes tot deze stap. Voor de heloten was het een buitenkansje, maar dat is een andere zaak.

Epiloog.

De vervulling van de droom van het herstel van de "Lycurgische" gelijkheid en van Sparta's vroegere suprematie, is maar kort geweest. De overmacht van de Achaeïsche Bond en de Macedoniërs samen bleek te veel voor Sparta. De nederlaag bij Sellasia in 222 bezegelde het lot van Cleomenes en van de tweede revolutie in Sparta. Cleomenes vluchtte naar Egypte — de vlucht van een Spartans koning na een verloren slag mag symbolisch heten voor het feit dat de tijd van het Sparta van weleer definitief voorbij was. Maar de roep om schuldendelging en herverdeling van land zou nog vaak gehoord worden in de Oudheid, in Sparta en elders. Dat Agis en Cleomenes het aangedurfd hebben om tot deze radicale maatregelen over te gaan, stempelt hen tot een bijzonder tweetal, sociale hervormers én Spartaanse patriotten.

Bibliografie en noten.

1. Voor algemene achtergrondinformatie kan men sinds kort terecht bij een Nederlandstalig handboek, M.A. Wes, H.S. Versnel, E.Ch.L. van der Vliet, *De wereld van de Oudheid*, Groningen 1978. In de geschiedenis van Sparta kan men zich het best laten inwijden door W.G. Forrest, *A history of Sparta 950-192 B.C.*, Londen 1979² (ik heb een herdruk uit 1971 van de eerste editie (1968) geraadpleegd) en A.H.M. Jones, *Sparta*, Oxford 1968 (= 1967). (Van twee zeer recentelijk verschenen boeken over Sparta, P. Cartledge, *Sparta and Lakonia: A regional history c. 1300-326 B.C.*, Londen 1979 en L.F. Fitzhardinge, *The Spartans*, Londen 1979, valt in het eerste de periode van Agis en Cleomenes buiten het bestek van het boek, het tweede heb ik nog niet in handen gehad). De hervormingen van Agis en Cleomenes komen uitvoeriger dan het in de boeken van Forrest en Jones gebeurt aan de

- orde in P. Oliva, *Sparta and her social problems*, Praag 1971 en B. Shimron, *Late Sparta. The Spartan revolution 243-146 B.C.*, Buffalo, New York 1972. In deze beide studies treft men uitgebreidere bibliografische verwijzingen aan. Men zij voor de oudere literatuur daarnaar verwezen. Van de sinds Oliva en Shimron verschenen literatuur is voor ons onderwerp relevant: H. Bengtson, *Kleomenes III, ein spartanischer König im Exil*, in: *Geschichte in der Gesellschaft*, Festschrift K. Bosl, Stuttgart 1974, 1-13. H. Bengtson, *Herrschergestalten des Hellenismus*, München 1975, 165-183. A.S. Bradford, *A prosopography of Lacedaemonians from the death of Alexander the Great, 323 B.C. to the sack of Sparta by Alaric, A.D. 396*, München 1977. M. Daubies, *Cléomène III, les hilotes et Sellasie*, *Historia* 20 (1971) 665-696. M. Daubies, *Un chassé-croisé diplomatique dans la Peloponnèse au IIIe siècle av. J.-C.*, *AC* 42 (1973) 123-154. M. Daubies, *Les combattants laconiens de Sellasie, périèques ou hilotes?* in: *Le monde grec*, Hommages C. Préaux, Brussel 1975, 383-392. A. Fuks, *Patterns and types of social-economic Revolution in Greece from the fourth to the second century B.C.*, *AncSoc* 5 (1974) 51-81. S. Grunauer-von Hoerschelmann, *Die Münzprägung der Lakedaemonier*, Berlin 1978. D. Mendels, *Polybius, Cleomenes III and Sparta's Politeia*, *PP* 33 (1978) 161-166. P. Oliva, *Die soziale Frage im hellenistischen Griechenland*, *Eirene* 12 (1974) 47-61. R. Urban, *Das Heer des Kleomenes bei Sellasia*, *Chiron* 3 (1973) 95-102. R. Urban, *Wachstum und Krise des Achäischen Bundes*, Wiesbaden 1979.
2. Dit artikel heeft geen andere pretentie dan het met enkele grove schetsen willen aangeven van waar het bij "The second revolution" (titel van het betreffende hoofdstuk bij Forrest) om ging. Allerlei nuances en details zoeken men niet hier, maar in de opgegeven literatuur. Zo is het de auteur bekend dat er nog wel meer categorieën te onderscheiden zijn onder de bewoners van Sparta dan alleen Spartiaten, perioeci en heloten, en dat zij misschien ook een rol hebben gespeeld in de dagen van Agis en Cleomenes. Maar er is (niet steeds van harte) gekozen voor het geven van alleen de grote lijnen. Voor de perioeci: R.T. Ridley, *The economic activities of the perioikoi*, *Mnemosyne* 28 (1974) 281-292. Voor de heloten: P. Oliva, *Die Helotenfrage in der Geschichte Spartas* in: *Die Rolle der Volksmassen u.s.w.*, Berlin 1975, 109-116.
 3. De citaten in deze paragraaf komen resp. uit R. von Pöhlmann, *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*, München 1925³, 352. J. Briscoe, in: P.D.A. Garnsey-C.R. Whittaker (eds.), *Imperialism in the Ancient World*, Cambridge 1978, 152. A.J.L. van Hooff, *De Zonneburgers van Aristonikos*, *TG* 90 (1977) (176-210) 176.
 4. Zie E. Rawson, *The Spartan tradition in European thought*, Oxford 1969.
 5. E. Bux, *Zwei sozialistische Novellen bei Plutarch*, *Kleio* 19 (1925) (414-431) 413.
 6. B.v. M. Hadas, *The social revolution in third century Sparta*, *CW* 26 (1932) 65-68, 73-76.
 7. Forrest, 144 contra Jonges, 156.
 8. R.W. Darré, *Das Bauerntum als Lebensquelle der Nordischen Rasse*, München 1942⁹, 181.
 9. Zie hiervoor, behalve voor Paape, Rawson. Op Paape hoopt schrijver dezes binnenkort elders terug te komen.
 10. A.J. Toynbee, *A study of history*, vol. 6, New York 1962 (= 1939), 376 e.v.
 11. Liefhebbers kunnen, behalve bij Van Hooff (zie n. 3) terecht bij P. Boomgaard, *Revolutie als theoretische categorie*, *Lampas* 11 (1978) 70-95. Vgl. verder A. Heuss, *Das Revolutionsproblem im Spiegel der antiken Geschichte*, *HZ* 216 (1973) 1-72, spec. 37-46.
 12. Plutarchus, *Leven van Lycurgus*, 8 (geciteerd naar de vertaling van C.M. Stibbe, *De wetgever van Sparta. De priesterkoning van Rome*, Hilversum-Antwerpen 1966).
 13. Vrij naar A. van Staden s.v. *Revolutie*, *WP*, Amsterdam-Brussel 1973.
 14. P. Calvert, geciteerd bij Van Hoof (zie n. 3) 178.
 15. A. Fuks (zie n. 1).
 16. Tweektalige edities, resp. Grieks-Engels en Grieks-Frans, zijn: Plutarch's *Lives* vol. X (ed. B. Perrin), Londen-Cambridge, Mass. 1968 = 1921 (Loeb Classical Library) en Plutarque, *Vies*, t. XI (ed. R. Flacelière-E. Chambry), Parijs 1976 (Collection Budé).
 17. Over Phylarchus o.a. J. Kroymann, *Phylarchos*, *RE Suppl.* 8, 1956, 471-489. E. Gabba, *Studi su Filarco*, *Athenaeum* N.S. 35 (1957) 3-55, 193-239. T.W. Africa, *Phylarchus and the Spartan Revolution*, Berkeley-Los Angeles 1961. F.L.V.M. Lissone, *De fragmenten van de geschiedschrijver Phylarchus*, Diss. Nijmegen 1969.
 18. H. Bengtson, *Griechische Geschichte*, München 1969⁹, 278 (in 1977 is een 5de druk verschenen).
 19. Over de consequenties van het verlies van Messenië wordt ook anders gedacht. Zie Bengtson (n. 18), 280 n. 3.
 20. Titel van een boek van F. Ollier, Parijs 1943 (herdr. 1973).
 21. Recentelijk hierover J. Christien, *La loi d'Epitadeus: Un aspect de l'histoire économique et sociale à Sparte*, *RD* 52 (1974) 197-221.
 22. Vgl. E. David, *The Revolt of Cinadon*, *Athenaeum* 67 (1979) 239-259.
 23. Vgl. D.M. Schaps, *Economic rights of women in ancient Greece*, Edinburgh 1979. J. Redfield, *The women of Sparta*, *CJ* 73 (1977/78) 146-161.
 24. F. Ollier, *Le philosophe stoïcien Sphaïros et l'oeuvre réformatrice des rois de Sparte, Agis IV et Cléomène III*, *REG* 49 (1936) 536-570. Vgl. G.J.D. Aalders, *Political thought in Hellenistic times*, Amsterdam 1975, 77-78.

Dr. L.C. Suttorp

Uit een schoolarchief in de oorlogsjaren

Gewoonlijk wordt aan de lustrumviering van onze bevrijding in 1945 wat meer aandacht geschonken dan aan de traditionele jaarlijkse mei-herdenkingen. Mij gaf in elk geval dit jubileumjaar aanleiding me bezig te houden met het schoolarchief van een Haagse Hogereburgerschool (de toenmalige Tweede Chr. H.B.S.) in de jaren der bezetting.

Het tot mijn beschikking gestelde dossier bevat voornamelijk circulaire vanwege het Onderwijsdepartement

en het Haagse Gemeentebestuur. Daar het slechts de periode 1940 tot midden 1944 bestrijkt is het allicht niet volledig. Vandaar dat ik aan een min of meer thematische behandeling de voorkeur geef boven een strikt-chronologische.

Ik meen een en ander aangetroffen te hebben wat niet algemeen bekend is en daarbij interessant kan zijn voor die collega's, die de repercussies van de oorlog op het intscme schoolleven niet of niet bewust hebben mee-

gemaakt. En wellicht brengt het deze of gene ertoe een onderzoek in te stellen naar een "oorlogsarchief" van eigen school.

De lange grijparm van de bezetter reikte ver; maar niet altijd ver genoeg om represailles te nemen tegen ons vorstenhuis. De verjaardag van prins Bernhard in het eerste oorlogsjaar (29 juni 1940), die uitgroeide tot een demonstratieve "anjerdag", was voor de bezetters een teken aan de wand. De tegenzet kwam op 1 augustus daaraanvolgende: een verbod tot viering van gedenkdagen van het koninklijk huis. De tijd drong, want 31 augustus lag in het nabije verschiets. Geheel los hiervan kwam enkele maanden later de mededeling af, dat het de wens der Duitse autoriteiten was dat de beeltenis van de prins uit alle scholen verwijderd moest worden. Dit was de wraakoefening "in effigie" tegen de man, die voor hen als "Landverräter" gold.

Kort daarop, vlak voor de Kerstvacantie, werd de schoolagenda van de firma Tjeenk Willink in beslag genomen omdat er een protret en woorden van koningin Wilhelmina in waren opgenomen. Na de vacantie mochten de boekjes weer aan de leerlingen worden teruggegeven, nadat "onder toezicht en verantwoordelijkheid van de schoolleiding" de betreffende bladzijden zouden zijn verwijderd.

Stap voor stap ging men op de ingeslagen weg voort. Nadat in juni '41 de oorlog met Sovjet-Rusland was uitbroken, werd, op grond van het feit dat "Wilhelmina van Oranje-Nassau die naar het buitenland gevlucht is zich thans aan de zijde der Sovjets heeft gesteld" de verwijdering gelast van afbeeldingen van elke aard van de levende leden van het Oranjehuis. Dit gebod diende "stipt" te worden uitgevoerd. En niet alleen stipt; de afbeeldingen moesten ook "terstond" worden opgeborgen in een kast of ruimte die op slot ging.

Daarna kwamen insignes en onderscheidingstekens aan de beurt. Het dragen ervan moest aan leerlingen gedurende hun verblijf in de school of in de onmiddellijke nabijheid ervan kortweg worden verboden "teneinde ongewenste toestanden op de scholen te voorkomen".

Hoe duidelijk dit voorschrift ook was, het bleek aanleiding te geven tot allerlei misverstand. Vandaar dat er een aanvullende verklaring werd uitgegeven, inhoudende dat dit verbod vanzelfsprekend niet gold voor Duitse kinderen, voor Duitse insignes en voor insignes van goedgekeurde collectes.

Toen voor de Nederlanders het begin van het tweede oorlogsjaar naderde en daarmee de herinnering aan de noodlottige meidagen weer zou opleven werd de zaak nog scherper gesteld. Aan leerlingen en onderwijzend personeel werd ook het dragen van niet-politieke insignes en van uniformen "of delen daarvan" als verbod opgelegd.

Ook naar aanleiding van dit voorschrift rezen er later moeilijkheden. Hoe moest het nu met het bekende overwinningsteken V(ictorie) wanneer dit in oranje-kleur gedragen werd? Het Salomo's oordeel luidde: ge-

oorloofd; want onafhankelijk van de kleur is de afbeelding een Duits teken!

Een nieuw probleem rees ten aanzien van N.S.B.-uniformen en N.S.B.-insignes. Dit werd tenslotte opgelost zoals te verwachten viel: aan docenten en overig onderwijspersoneel werd het dragen van dergelijke uniformen en insignes ook gedurende de uitoefening van hun dienst toegestaan.

Buiten deze ruime grenzen viel echter de z.g. Margriet-broche, vooral toen het dragen van dit bloemmotief (ter ere van prinses Margriet, geb. 19 jan. 1943) door de schooljeugd hand over hand toenam. Op grond van de veronderstelling dat dit gebeurde uit anti-Duitse motieven werd door de Sicherheitspolizei ingegrepen. En de schoolleiding diende er "bij voortdurend" op toe te zien, dat het verbod niet werd overtreden. Aldus de Haagse wethouder van onderwijs in de aprilmaand van 1943.

Op het punt van vermeende provocatie was men van Duitse zijde uiterst gevoelig en dientengevolge bijzonder alert. De vele geboden, verboden en waarschuwingen van het bevoegd gezag zijn daarvan het duidelijk bewijs. Niet alleen de leerlingen, maar ook de leraren werden scherp in het oog gehouden.

Al in de eerste maand van het jaar '41 werd een commissie van drie leraren aangewezen voor "het onderzoek naar gedragingen van leerkrachten". Aan dit drietal mocht bij de uitoefening van hun functie nimmer de toegang tot het schoolgebouw worden geweigerd.

Buitenschoolse activiteiten van leerlingen vergden meer aandacht. De situatie was langzamerhand alarmierend geworden. De schooljeugd werd "een destructieve en negativistische levenshouding" aangewreven. De inhoud van een aantal boekentassen had de Duitse politie daarvan allerlei bewijzen geleverd. In duidelijke bewoordingen werd er daarom op gewezen, dat de school erop bedacht moest zijn de leerlingen in plaats van tot "negativistische kankeraars" te vormen tot "goede en positieve Nederlanders". Als voorbeeld van positief gerichte opvoeding gold ongetwijfeld het volgende. Herhaaldelijk waren er klachten over het feit, dat kinderen in trein, tram en bus weigerden hun plaats af te staan aan ouderen. Daarom werd er aan de leraren gevraagd hun pupillen daarop attent te maken en daartoe op te wekken. Tzn bewijze dat het ernst was eindigde het schrijven aldus: "Met klem dring ik er op aan, dat Gij te dezer zake Uw medewerking verleent".

Bij het ingaan van de zomervacantie in '41 werd kennis gegeven van het ernstig misnoegen der bezettingsautoriteiten over anti-Duitse opschriften op muren en schuttingen en over het gebruik van rood-wit-blauwe fietsvlaggetjes. Daarom werd de schoolleiding verzocht op deze punten een vermaning te richten of te doen richten tot de schooljeugd.

Periodiek kwamen deze en soortgelijke klachten op het bureau van directeurs en rectoren. Er werd b.v. geklaagd over vandalisme (het vernielen en verontrei-

nigen van schuilloopgraven); over baldadigheid (het zich begeven op verboden duinterrein). Zelfs was er sprake van "vele gevallen van brandstichting", zodat het nodig geacht werd dat de docenten "met ernst en nadruk" waarschuwden tegen het spelen met vuur. Naarmate de oorlogssituatie voor de Duitsers ongunstiger werd gingen ze harder toeslaan. In het begin van 1943 werden op verscheidene plaatsen in het land scholieren uit de hoogste klassen opgepakt. Dit had weer tot gevolg, dat het schoolverzuim sterk toenam. Het leidde tot een aanschrijving aan de scholen, dat het volstrekt

gewenst was dat er terstond een eind aan kwam. Als geruststelling diende daarbij de verzekering van de "op dit punt meest bevoegde Duitse zijde", dat alle leerlingen, onverschillig van welke leeftijd, hun studie zouden mogen afmaken.

Blijkens een enquête naar de gehouden razzia's vielen er op een aantal scholen toch enkele slachtoffers, zoals de bijlage laat zien.

Het heeft intussen niet ontbroken aan pogingen om tegenover genoemde "negatieve" tendenties de schooljeugd "positief" te beïnvloeden en in te schakelen in

BOND VAN VEREENIGINGEN VOOR
CHRISTELIJK MIDDELBAAR EN
VOORBEREIDEND HOOGER ONDERWIJS.

ENQUETE BETREFFENDE DE ARRESTATIE VAN LEERLINGEN.

Van de 35 scholen hebben er 32 geantwoord op de vraag, of bij hen arrestaties hadden plaats gehad. Hieruit is gebleken, dat op 13 scholen ruim 51 jongelui werden gearresteerd, waarvan er weer 38 op vrije voeten zijn gesteld. Deze arrestaties hebben plaats gehad: op school - 26; op straat - enkele; van huis - 23; onbekend - 2. De 13 nog niet in vrijheid gestelde leerlingen zijn afkomstig van 8 verschillende scholen, te weten:

Amsterdam - H.H.B.S.	1
Bussum - Lyceum	1
Haarlem - Lyceum	1
Hilversum - Lyceum	4
Den Haag - H.B.S. I	1
Den Haag - H.B.S. II	1
Leiden - H.B.S.	1
Rotterdam - Gymnasium	3

19 Scholen hebben mededeeling gedaan, dat bij hen geen arrestaties hebben plaats gevonden. Van 3 scholen is geen bericht ingekomen.

OVERZICHT der scholen, waarvan leerlingen gearresteerd zijn.

Plaats	School	Gearresteerd	Vrijgelaten	Waar gearresteerd
Leeuwarden	Gymnasium	18	18	school
Groningen	Gymnasium	enkele	enkele	straat
Zwolle	Lyceum	1	1	huis
Zeist	Lyceum	2	2	huis
Amsterdam	H.H.B.S.	7	6	huis
Bussum	Lyceum	2	1	school
Haarlem	Lyceum	2	1	?
Hilversum	Lyceum	5	1	huis
's-Gravenhage	H.B.S. - I	4	3	school
's-Gravenhage	H.B.S. - II	2	1	school
Leiden	H.B.S.	1	--	huis
Rotterdam	Gymnasium	4	1	huis
Rotterdam	H.B.S. (Heneg.pl.)	3	3	huis

De overige scholen hadden geen arrestaties te vermelden of zonden geen bericht in.

het maatschappelijk gebeuren van alledag.

Tot die middelen moest b.v. gerekend worden het meewerken van kinderen vanaf hun twaalfde jaar aan de Kerstcollecte van de Winterhulp; aan de collecte voor het jeugdherbergwezen, aan te bevelen door het ophangen van affiches.

Een merkwaardig geval betrof het volgende. De vraag was gerezen hoe berichten voor land- en tuinbouw konden worden doorgegeven, nadat de radiotoestellen door de Duitse instanties waren verbeurd verklaard. De oplossing was deze: via burgemeesters of commissarissen van politie zouden de berichten worden doorgespeeld naar rectoren en directeurs van scholen. Deze zouden daarvan op hun beurt kennis geven aan de leerlingen in de vorm van een "dictée" dat zij vervolgens aan hun ouders moesten ter hand stellen! Aan het bezwaar, dat op die manier een en ander "niet zo vlug" de belanghebbenden zou bereiken, tilde men niet al te zwaar daar de berichtendienst ondanks alles "van groot nut" zou kunnen zijn.

Ook op ander terrein ging men uit van de bereidwillige medewerking van de schoolbevolking. Het door de oorlogsvoering ontstane gebrek aan werkrachten op agrarisch gebied kon wellicht, meende men, met behulp van de schooljeugd worden opgevangen. Daarom werden er aanwijzingen gegeven voor jeugdhulp bij het oogsten. Het uitgangspunt klink tenminste reëel: alleen dan zal er een beroep op de leerlingenhulp worden gedaan "als er geen andere mogelijkheid meer is". Maar de regeling zelf getuigde van een naïeve aanpak. Zo had b.v. de toezichthoudende "leerkracht" (één op de veertig leerlingen) het recht het arbeidstempo van de leerlingen te ... vertragen of de werkzaamheden te beëindigen. Blijkbaar verwachtte men een welhaast ontembare werkdrijf!

Verder werd aangeraden de leerlingen "naar gelang van de prestaties die van hen verwacht mogen worden" in groepen in te delen. Zo nodig werden er voor hen klompen ter beschikking gesteld die na afloop van het werk hun eigendom zouden worden. En voor de toezichtwerkzaamheid zou per werkdag van acht uren gedurende maximaal twintig dagen de som van vijf gulden worden uitbetaald.

Voor al deze gewichtige zaken waren formulieren in duplo nodig; ingevuld op te sturen naar het "Provinciaal Bureau Uitvoering van het Bureau Oogstvoorziening".

Ook binnen de schoolmuren bleef de bezettende macht via Nederlandse ambtenaren waakzaam en actief.

Een dieptepunt in de schoolgeschiedenis was in oktober van het eerste oorlogsjaar, toen alle middelbare scholen de opdracht kregen twee formulieren te doen invullen: a. met de handtekeningen van de niet-joodse leraren; b. met de handtekeningen van de joodse leraren (de zgn. Ariërsverklaring). Een schijnbaar onbelangrijke maatregel, die echter achteraf een noodlottig vertrekpunt bleek voor verdere anti-joodse maatregelen.

Nog in dezelfde maand kwam het bericht binnen dat "personen die zelf of wier echtgenoten geheel of ten dele van joodse bloede" waren, werden uitgesloten van tewerkstelling als rector, directeur, leraar, concierge, amanuensis, schoolschoonmaker enz.

Hoe radicaal en afdoende de maatregelen ook leken, in de loop van de tijd waren er nog mazen te dichtten in het grote vangnet. Op die manier had men immers nog geen greep op de jeugdige schoolbevolking zelf. Zo kwam men tot de vraagstelling, hoeveel joodse kinderen er op de school waren. Het was nl., aldus het rondschrijven, de bedoeling alle joodse kinderen ... in afzonderlijke scholen bijeen te brengen! En toen deze kinderen van de scholen verwijderd waren moesten hun boeken "zo spoedig mogelijk" ingeleverd worden. Voor de daarbij te nemen moeite werd bij voorbaat dank gezegd.

De overheidsinstanties dachten aan alles en nog wat: iedere inzameling in welke vorm ook ten bate van joden werden op de scholen verboden; joodse fotografen mochten niet in de school worden toegelaten; alle boeken van joodse schrijvers werden in het onderwijs contrabande verklaard.

Stuk voor stuk maatregelen, die de joodse schoolbevolking in het isolement hebben gedreven, waardoor de "Endlösung der Judenfrage" werd vergemakkelijkt en bespoedigd.

In de directeurs- en rectorskamers werd de normale gang van zaken telkens verstoord door al die opdrachten, verzoeken en aanbevelingen. Dat de paperassen vaak futiele kwesties betroffen zal de prullenbakken ten goede zijn gekomen. Het werd b.v. nodig geacht aan te wijzen welke biljetten in het schoolgebouw wel en welke niet mochten worden aangeplakt. De Duitse autoriteiten rekenden tot de eerste groep o.a. overheidsmededelingen en affiches van de Winterhulp Nederland; tot de tweede Nederlandse biljetten van politieke strekking. De onzekerheid omtrent het aanbrengen van biljetten van de SS. en de Nationale Jeugdstorm werd opgelost door de voorspelbare uitspraak: dat is toegestaan!

Nu en dan werden er boeken ten behoeve van het onderwijs nadrukkelijk onder de aandacht gebracht. Van Hitlers "Mein Kampf" diende "een passend gebruik" te worden gemaakt. Het boek van Jan de Vries "Onze Voorouders" werd zelfs verplicht gesteld voor de Rijkscholen (met name voor de eerste en tweede klassen) omdat daarin gegeven werd "een zeer objectief en duidelijk beeld, dat in menig opzicht afwijkt van de tot dusver op dit stuk gegeven onjuiste voorstelling".

Betreffende een Duits boek over de geschiedenis van het Groot-Duitse rijk werd in overweging gegeven het aan te schaffen voor de schoolbibliotheek. Maar op deze vrijblijvend lijkende suggestie kwam een half jaar later de secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming terug met een uiterst kort briefje, dat luidde: "Gaarne zal ik

vernemen welk gevolg is gegeven aan mijn omzendbrief van 23 Juli 1942". Blijkbaar was destijds "in overweging geven" een eufemisme voor "gebieden"!

Een duidelijk voorbeeld van waakzame overheidszorg gaven de gedetailleerde voorschriften voor de scholen bij luchtalarm. Als veiligste schuilplaats in de school werd beschouwd blijkens de bepalingen: tegen de buitenmuren en onder de vensters. Uitgaande van het standpunt, dat brandbommen "betrekkelijk eenvoudig" bestreden konden worden schreef men voor, dat op de zolder van het schoolgebouw aanwezig moesten zijn: water, bakken met zand, een hark en een schop.

Op grond van een jaar ervaring werden de maatregelen verscherpt en uitgebreid. Voortaan moesten niet alleen op de zolder, maar op elke verdieping aanwezig zijn: een emmerpomp, een zandbak van bepaalde minimum-afmetingen, schop en hark. En in elk lokaal minstens twee papieren zandzakken met zand (3 tot 5 kg). Bij luchtalarm moest de hele schoolbevolking een plaats zien te vinden op de begane grond. Die verhuizing moest dan op deze manier gebeuren: op het alarm-signaal vat de leraar post in de deuropening van zijn lokaal; alle leerlingen begeven zich "op zijn commando onmiddellijk en stilzwijgend" (!) naar de plaatsen waar zij worden opgesteld in hurkende of zittende houding, indien de plaatsruimte dit toelaat.

Meer dan eens wordt er nadrukkelijk voor gewaarschuwd, dat de leerlingen zich tijdens het alarm niet buiten de school mogen begeven. Het is daarom vreemd, dat de burgemeester nog in het oorlogsjaar 1943 moest vaststellen dat bij controle was gebleken, dat leerlingen ondanks het alarm zich op de speelplaats bevonden en dat in de lokalen op de benedenverdieping de lessen werden voortgezet.

Afgezien van het feit, dat de docenten als regel betrokken waren bij de algemene regels voor het onderwijs, wijzen sommige bepalingen speciaal in hun richting. Van hen werd b.v. in de meidagen van '41 "een woord van vermaning tot de schooljeugd" verwacht. Hun werd ingescherpt, dat ze als taak hadden het handhaven van de schooltucht en het geven van op het positieve gericht onderwijs, waartoe intensieve lessen en goed gekozen werkopdrachten zouden kunnen bijdragen. Ten aanzien van de keuze van leerboeken werd hun vrijheid drastisch ingekort: er mochten geen boeken worden gebruikt buiten de vastgestelde catalogus. Degenen die gebruik maakten van de aan alle docenten verleende gunst om een uniform of insigne van de N.S.B. te dragen zullen die voorschriften blijmoedig hebben uitgevoerd!

In bepaalde opzichten hadden rectoren en directeurs een streepje voor. Zij mochten b.v. een werkkamp bezoeken van het Opvoedersgilde om aldus in "een kameraadschappelijk samenzijn" kennis te maken met "het streven naar vernieuwing". Zij hebben ook het voorrecht gekregen persoonlijk een demonstratie met "originele brandbommen" bij te wonen in het Haagse

veilinggebouw; en daarbij een plaats toegewezen gekregen op het amphitheater.

Maar en schoolleiding en docenten zal de schrik om het hart zijn geslagen bij een bericht vlak voor de Kerstvacantie in 1942. De mogelijkheid bestond, aldus het schrijven, dat het schoolgebouw tijdens de vakantie zou worden gevorderd om militaire of andere redenen. Daarom dienden als voorzorg alle leermiddelen en schoolbehoeften zo te worden gebundeld of ingepakt dat ze voor onmiddellijk vervoer gereed waren. Het daarbij te gebruiken touw diende daarna "zorgvuldig" te worden bewaard!

Al met al biedt de schoolgeschiedenis in de oorlogsjaren geen opwekkend beeld. Wat spreekt er uit verscheidene rondzendbrieven een vergaande bemoeizucht en een overtrokken aandacht voor het detail. Weinig of niets werd aan het (gelukkig) toeval overgelaten. En wat een tijd en energie is er aan al dat reglementeren verloren gegaan. Maakte men zich misschien in ambtelijke kringen breed in de kleine dingen, omdat men aan het ontwerpen van de grote lijnen niet toekwam, aangezien die onverbidde werden getrokken door de bezettende macht?

Ook kan men zich afvragen hoe mensen ertoe kwamen hogere functies te ambiëren, terwijl men slechts de wil van anderen had uit te voeren en alles diende te gebeuren ten faveure van de vijand.

En wat spreekt er uit die regelingen vaak een irreëel optimisme van de betrokken functionarissen. Blijkbaar waren ze van mening, dat de schoolwereld wel mede in beweging en in "de beweging" zou komen en dat alles met enthousiasme zou worden uitgevoerd en toegepast volgens de precies uitgestippelde methode.

Het geheel overziende kan men spreken van een reeks "petits faits significatifs". Want het bestuursbeleid in de onderwijssector was minutieus, maar tekenend voor de toenmalige situatie.

Maar intussen, wat heeft er gedurende de Duitse bezetting een zware verantwoordelijkheid gerust op schoolleiders, schoolbesturen en docenten. Wat een risico liepen jongere leraren en oudere leerlingen bij onverwachte razzia's. Wat moet het normale onderwijs geremd zijn geweest door de gestage onrust en het al of niet verantwoorde, vaak massale schoolverzuim. En wat een verschrikkelijk leed moet er ook via de onderwijsinstanties gebracht zijn over joodse gezinnen.

Het langzaam op gang gekomen schoolverzet heeft wel geprobeerd onaanvaardbare besluiten te bestrijden of te ontduiken en het voorgeschreven beleid zo veel mogelijk te frustreren. Maar de "foute" autoriteiten wisten zich bij al hun maatregelen, indien nodig, beschermd door de macht van de bezetter, die ook op dit terrein waakzaam bleef.

Zo werd mei 1945 ook in de onderwijswereld op een eigen wijze beleefd als een welkome bevrijding van dreiging en druk.

Uit de Vereniging

SECTIE PEDAK/BASIS- ONDERWIJS

Sectie-samenstelling

Tijdens de jaarvergadering bleek dat we nog een tijdje in dezelfde samenstelling zouden kunnen werken. Er diende echter wel het een en ander te veranderen aan de taakverdeling binnen de sectie. Frans Govers vond zes jaar voorzitterschap voldoende en zijn wens om af te treden moest helaas gehonoreerd worden.

Het is hier de plaats om Frans dank te zeggen voor het vele werk, dat hij in het belang van het geschiedenisonderwijs in de basisschool en de Pedagogische Akademie verrichtte. Het zijn geen zes makkelijke jaren geweest; het waren jaren waarin hij voortdurend binnen onze vereniging, die toch voornamelijk op het voortgezet onderwijs gericht was, een eigen geluid liet horen. En uiteindelijk vond hij er ook op verschillende terreinen gehoor voor! Gelet op datgene wat in die zes jaar bereikt is, kan hij met voldoening terugzien.

Hij wist als voorzitter uitstekend te bewerkstelligen, dat voor de hele gang van zaken in de sectie alle leden verantwoordelijk waren en kon daardoor werken met een gemotiveerde ploeg, die ondanks wisselingen in de samenstelling lijn wist te houden in de werkzaamheden.

In die zes jaar bereikten het bestuur heel wat adviezen over het eerste geschiedenisonderwijs, werden ten behoeve van de onderwijsgeevenden van bijna alle basisschoolmethodes voor geschiedenis consumentenrapporten samengesteld, werd een conferentie over lokale en regionale geschiedenis en het onderwijs georganiseerd en verschenen er maar liefst twee specialnummers van "Kleio" over het geschiedenisonderwijs in de basisschool en in de Pedagogische Akademie.

Het verheugde ons zeer, dat hij bereid bleek om als lid van de sectie nog enige tijd zijn ervaring en deskundigheid in te blijven brengen. Voor de sectie leverde zijn terugtreden als voorzitter wel enige problemen op. Ondergetekende was weliswaar bereid om het voorzitterschap over te nemen, maar gelet op de verdere taakverdeling binnen de sectie en de beschikbare tijd bij de leden was er niemand beschikbaar c.q. bereid om het secretariaat op zich te nemen. Dit leverde de voor onze vereniging wel wat vreemde combinatie van voorzitter-secretaris op, die U voor het eerst aantrof op de achterzijde van "Kleio" – 1980 – 3. Nadrukkelijk werd deze situatie binnen de sectie en dus ook door ondergetekende gezien als ongewenst en voor maar zeer tijdelijk. Zo in de zin van "nood breekt wet". En gelukkig heeft deze situatie ook maar heel kort geduurd. Toen duidelijk werd, dat ons lid Jan Engbers weer beschikbaar was voor sectie-werkzaamheden is met hem het probleem van de taakverdeling binnen de sectie doorsproken en hij is bereid gevonden om het secretariaat van onze sectie op zich te nemen.

Sectie-werkzaamheden

In onze rubriek in nummer vier van "Kleio" kondigden we aan, dat wij in het kader van een verdere uitwerking en verdieping van onze nota "Wat mag van een leerling, die de basisschool verlaat, op het terrein van de geschiedenis verwacht worden?" recente publikaties van verschillende instanties in bespreking wilden nemen. In deze rubriek stellen we ons voor om die publikaties ook te memoreren.

In de vorige rubriek stelden we aan de orde de nota van een projectgroep van de Stichting voor Leerplanontwikkeling "Naar het onderwijsleerplan basisschool". Ten behoeve van

die projectgroep heeft de sectie gewerkt aan een meer gedetailleerd rapport over de sociale wereldoriëntatie-paragraaf in deze nota. Wie hierin geïnteresseerd is, kan – zodra de definitieve versie klaar is – dit commentaar bij het secretariaat van de sectie tegen kostprijs verkrijgen.

Cees van der Kooy

Korte aankondigingen

De leerlingen van het voortgezet onderwijs in Amsterdam hebben op een bijzondere manier met de geschiedenis van hun stad in de tweede wereldoorlog kennis kunnen maken. De directies van de bladen, *Het Parool*, *Trouw*, *De Waarheid* en *Vrij Nederland* en de Stichting Amsterdam dankt zijn Canadezen hebben het boekje *Je was er niet bij. Amsterdam: onderdrukking en bevrijding 1940-1945* (ISBN 90 9000 137-9) uitgegeven. De hoofdstukken zijn: "Opmars van macht en geweld" door A. Meeuwse van de Anne Frankstichting; G. Maas, oud-redacteur van *De Waarheid* schreef "Van Duitse overweldiging tot Februaristaking '41"; E. Werkman (*Het Parool*) schreef "De uitroeiing van de Joden"; Richter Roegholt schreef "Het verzet was als een rode draad"; Ab L.J. van Vliet (majoor Kon. Landmacht, afd. krijgsgeschiedenis) schreef "Canadezen bevrijden Amsterdam". Het boekje wordt besloten met enkele impressies van Canadezen die Amsterdam hebben bevrijd en met wat een aantal Havo-leerlingen van de Gerrit van Veen Havo over de 2e wereldoorlog denken. De uitgave, 128 blz., is geïllustreerd en er zijn ook een aantal voorbeelden van verzetspoëzie opgenomen. Het is een lofwaardig initiatief.

In *Varia Historica Brabantica*, VIII, 1979 (prijs f 42,-, en te bestellen bij Bureau Noordbrabants Genootschap, postbus 1104, 5200 BD Den Bosch) is dit keer nog al wat gewerkt met kwantitatieve gegevens en met interessante resultaten. Twee Utrechtse geschiedenisstudenten hebben via onderzoek "naar de plaats in de kerk als standskenmerk" in Prinsenhage onze kennis over de stratificatie in de 19e eeuw verrijkt. De laagheid van de boerenbevolking blijkt gecompliceerder dan gedacht. Men vergelijkte over deze onderzoeken ook *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, nr. 11, 1978.

Karel Leenders heeft de ontwikkeling van de nederzetting Prinsenhage onderzocht en ook L.J.A. van Laar heeft in zijn artikel "De bevolking van 's Hertogenbosch ca 1550" het rekenwerk niet geschuwd.

G.C.M. van Dijk heeft via archiefonderzoek, vooral financiële gegevens gevonden over de Bossche 16e eeuwse drukker Gerard van Hatart. Boeken staan ook centraal in Alph.W. van den Herk O.P.'s artikel over de "lotgevallen van de boekerij van de abdij van Berne". Een veiling in 1887 heeft grote bressen in het kostbare bezit van de abdij geslagen dan de oorlogshandelingen in de tachtigjarige oorlog.

Veel speurwerk zit ook verborgen in Nico Roymans's bijdrage "Op zoek naar Pladella villa". Werd met de aanduiding Pladella uit de oorkonde van 922, waarbij graaf Dirk III Holland kreeg, het Brabantse Bladel bedoeld? Uit het onderzoek komt vast te staan dat Pladella en Bladel vrijwel zeker identiek zijn. Wat er met de aanduiding villa is bedoeld blijft onzeker. Was er een versterkt huis of een koningsdomein? Een zeker antwoord is er niet. Wel was de locatie Bladel rond die tijd bewoond.

Ook deze uitgave is weer gevarieerd en boeiend, zoals volgens de traditie ook te verwachten viel.

v.H.

DIT STOND IN REFLECTOR EN BLIKOPENER

Een greep uit de onderwerpen van de jaargang '79/80
geeft u een indruk van hetgeen werd behandeld.

Natuurlijk was er veel méér, ondergebracht in thema's, essays en korte artikelen.

DIT KOMT IN REFLECTOR EN BLIKOPENER

Reflector, thema's:

- Chips: economische en maatschappelijke gevolgen
- Energie
- Verkiezingen Tweede Kamer

Reflector, essays:

- Democratie
- Dissidenten
- Politieke propaganda

Blikopener, 1ste thema's:

- Het oude dorp en de nieuwe stad
- Kwalitatieve en kwantitatieve woningnood
- Verkiezingen Tweede Kamer

Blikopener, 2de thema's:

- Verkiezingen in de V.S.
- De erfenis van Mao Tse-toeng
- Zuidelijk Afrika

Systemen Keesing. 1000 TL. Antwoordnr. 4.
Amsterdam 1007

Telefoon 020-71 94 44.

Keesings Onderwijsbladen zijn afgestemd op het niveau van uw leerlingen. 'Praktische Wenken' voor de docent(e) begeleidt elke aflevering. Reflector en Blikopener worden geschreven voor de lessen geschiedenis en maatschappijleer.

Wilt u er méér van weten? Wij zullen daarvoor zorgen na ontvangst van onderstaande bon.

BON Gaarne ontvang ik gratis en geheel vrijblijvend meer informatie met enige afleveringen van Keesings Reflector en Blikopener.

Naam van de school

Onderwijstype

Adres

Plaats

Verzendings t.a.v.

Datum

Postcode.....

Recensies

Uit de tijdschriften

Spiegel Historiael, februari 1980 biedt de lezer veel variatie. Interessant is het artikel van Rottier over "Nieuwe steden in de Middeleeuwen". Aan de hand van duidelijke voorbeelden zien we de verschillen tussen de organisch gegroeide stad, zoals bijv. Middelburg en de geplande stad, zoals bijv. Vianen of Elburg. Er komen ook voorbeelden uit de rest van Europa aan de orde. De nieuwe steden werden vooral in de 13-14e eeuw gesticht om economische en machtspolitieke redenen. Maar weinig van deze "nieuwe steden" of "bastides" of "borghi franchi" zijn tot blijvende belangrijke handels- of bestuurscentra uitgegroeid. Een moderner voorbeeld van stadsplanning biedt de bijdrage van E. Taverne met "Een uitbreidingsplan voor Kleef van 1664", waar Johan Maurits van Nassau het initiatief toe nam. Taverne plaats Johan Maurits' uitbreidingsplannen in een historisch-cultureel perspectief. Het paste in de renaissanceistische politieke theorieën van goed staatsmanschap.

H.L. Wesseling schrijft over "De conferentie van Berlijn en de verdeling van Afrika". Platelle sluit in dit nummer zijn artikel "Het identiteitsprobleem in de Middeleeuwen" af. De bijdrage van M.C. Jansen over de aanslag op Lenin door Fanja Kaplan geeft ons een kijkje op hoe de sovjet-historici deze aanslag via verschillende complottheorieën trachten te verklaren. Een van de recentste is dat het een Joods complot zou zijn geweest.

Eigentijdse problemen komen aan de orde in Cannegieter's artikel over "De Nieuwe Rotterdamsche Courant tijdens de Duitse bezetting 1940-1945". Cannegieter denkt genuanceerder over het redactionaal beleid van de *NRC* (o.l.v. de hoofdredacteur mr. J. Huijts) dan L. de Jong in zijn *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog*, dl. 4 en 5.

In *Spiegel Historiael*, maart 1980 schrijft Maas over de opkomst van de sociaal-democratie in Nijmegen. Deze politieke groep moest niet alleen opboksen tegen een zich krachtig emanciperend katholicisme, maar ook tegen nog op Domela Nieuwenhuis georiënteerde socialistische. Lezenswaard is ook de bijdrage van Griet Maréchal over "Lepra in Vlaanderen". Duidelijk schetst de schrijfster ons de zorg van de gemeenschap voor deze zieken. De overheden stelden de ziekte bij de lijders vast en verzorgden dan de zieken via een plaats in de leprozerie of een speciale plaats als "akkerzieke". Het laatste bood de mogelijkheid om vlak bij de stad te blijven om daar te kunnen bedelen. Ook de juridische status van de leproos komt aan de orde. Eerst in de 16e eeuw nam door een betere hygiëne de ziekte langzaam in omvang af. Lepra kwam al vóór de kruistochten in West-Europa voor en naar schatting bedroeg het aantal lijders in de 13e en 14e eeuw een twee tot vier op de duizend mensen.

J.D. Visser schrijft over "De dekolonisatie van Brazilië". Het gaat hier om het slaken van de banden met Portugal in de 19e eeuw en de rol die Engeland daarbij heeft gespeeld. Onder overzeese geschiedenis valt ook het verhaal van J.C. Witte over "Tropenjournalist H.C. Zentgraaff". In Nederland vooral bekend om zijn polemieken met E. du Perron. Het was een man die van KNIL-milicien opklom tot hoofdredacteur van de *Javabode*. Een man van "ons-Indië", conservatief, een tijd pro-NSB, maar altijd een actief journalist.

Nuttig is ook G. Schomaekers' artikel over Gustav Stresemann, de architect van de buitenlandse politiek van de Weimar republiek. Een hoogtepunt in dit nummer is W.P. Gerritsen's bijdrage over "Zeilen met St. Brandaan". Fantasie en werkelijkheid in dit oude verhaal worden onderzocht en de verschillende versies worden met elkaar vergeleken. Een zeer

interessante aanvulling op het meer bekende verhaal van Leif Erikson.

In *Spiegel Historiael*, april 1980 is er via twee artikelen aandacht voor de Middeleeuwen. Van Herwaarden, die op het gebied van bedevaarten in de M.E. een grote kennis bezit, schrijft over "Sint Jacobus Maior in het Toscaanse Pistoia". In de Jacobuskerk van de domkerk aldaar staat een schitterend zilveren altaar waarop de legende van de Jacobus Maior is uitgebeeld. Het verhaal zelf gaat over het ontstaan van de Jacobusverering in Pistoia. Een andere heilige is het onderwerp van D.A. Berents' artikel "Het meisje en het beest", waarin de betrekkingen tussen Jeanne d'Arc en Gilles de Rais worden nagegaan. Er worden in deze bijdrage een aantal mythen rond beide figuren opgeruimd. Buiten-Europese onderwerpen zijn: een verhaal over missionarissen van de Jezuïetenorde in China op het einde van de 17e en het begin van de 18e eeuw en J. van Goor's artikel over "De Nederlandse invloed op Ceylon". Maar ook Rembrandt heeft zich geïnteresseerd in het Verre Oosten, zoals blijkt uit Broos' bijdrage over Rembrandt's Indische miniatures. Via de VOC werden ook miniatures uit de Mogul periode in Amsterdam verhandeld. Rembrandt heeft er een aantal in bezit gehad en er, met eigen variaties, kopieën van gemaakt. Broos vergelijkt nu de Mogul miniatures en Rembrandt's kopieën. Zonder nog te wijzen op het feit dat dit jaar de Belgische staat 150 jaren existeert, wijdt *Sp.Hist.* twee artikelen aan de Zuidelijke Nederlanden. De Ridder laat zien hoe in het middeleeuwse Brussel het Nederlands de officiële voertaal was en dat dit tot ver in de 18e eeuw ook nog zo bleef. Verachtert schrijft over de opbloei van Antwerpen als haven in het Verenigd Koninkrijk en daarna.

In het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, nr. 17, maart 1980 schrijft Ad Knotter over "Sociaal democratische opvattingen van loon en loonstrijd in Nederland (1918-1940)". Een vergelijking tussen de positie van de vakbonden toen in de crisisjaren van begin '20 en de jaren dertig en hun positie thans dringt zich na lezing zeker op. Kernpunt is dat met handhaving van het bestaande kapitalistische systeem in crisistijd loonsverhoging uitgesloten was (en is) en dat productievergroting en modernisering wel winst brengt, maar tevens verlies van arbeidsplaatsen oplevert. Hoe deze problematiek in een andere maatschappelijke ordening wel opgelost zou kunnen worden geeft de schrijver niet aan.

Interessant is ook Henk de Haan over "Het huishouden in Nederlands verleden". Er blijkt uit dat nog vrijwat onderzoek naar omvang en samenstelling van de Nederlandse gezinnen in het verleden moet worden gedaan. Het beeld van de meer-generatie-gezinnen blijkt toch ook voor het verleden in Nederland niet geheel te kloppen. De individualiseringstendenzen zijn al voor de 19e eeuw aantoonbaar in een aantal gebieden, met name in de op veeteelt gerichte gebieden. De sociologische modellen over gezinsvormen van Hofstee en Kooy blijken toch te weinig verfijnd in een confrontatie met de historische realiteit.

In het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, nr. 1, 1980 zijn ook in verband met de onderwijspraktijk van belang mevr. C. Musterd's bijdrage over "Sovjet interpretaties van de Februari-revolutie in Petrograd" en G.D. Homan's artikel "The United States and the Indonesian Question, December '41-December '46".

In het artikel van mevr. Musterd worden de verschillende sovjet-russische opvattingen over het uitbreken van de februari (of maart) revolutie vergeleken en geanalyseerd. Het blijkt dat ook onder de sovjet historici verschillende opinies over het ontstaan en het verloop van de gebeurtenissen leven. Het thema is de balans tussen "spontaniteit en organisatie". Wat was nu precies de rol van de bolsjewiki in Petrograd. Een te spontane revolutie zou hun rol verkleinen. Dat deze rol echter niet zo groot is geweest als in het licht van latere ontwikkelingen

wenselijk werd geacht, wordt nu ook door de meeste sovjet historici enigszins schoorvoetend wel aanvaard. Homan stelt in zijn bijdrage dat de V.S. in het conflict tussen Nederland en Indonesië vooral de klemtoon heeft gelegd op de noodzaak tot onderhandelen. Er was in de V.S. een duidelijke anti-koloniale stroming, maar deze had eind '45-begin '46 zeker niet de overhand in de Washingtonse bureau's. Wel heeft vermoedelijk voor de herbevestiging van het Nederlandse gezag de indeling van de Indonesische archipel onder het opperbevel van Mountbatten in plaats van onder MacArthur nadelig gewerkt, ook al meenden Schermerhorn en Van Kleffens dat dit niet zo zou zijn. Het is jammer dat in dit artikel de Amerikaanse reacties op de politieke acties niet zijn betrokken. Het eindigt nu wat "onvollendet".

In *Nederlandse Historiën*, nr. 1.1980 krijgt als gewoonlijk de lokale geschiedenis rijke aandacht. Gevangenverblijven in Gelderland, de geschiedenis van de oeververbinding Tholen-Brabant, herinneringen aan het oude Schiedam, een boedelbeschrijving van een boerderij in de Achterhoek en de historie van de Israëlitische gemeente in Vlaardingen vullen het eerste nummer. In het tweede nr. is voor onderwijsgebruik zeker geschikt het verhaal van Annemiek van der Veen over "Visserskinderen in de 2e helft van de 19e eeuw". Verder zijn er nog artikelen met aardige bijzonderheden over Jan van Nassau en Viglius van Aytta van Zwijchem.

De Nijmeegse uitgeverij SUN heeft een nieuw tijdschrift uitgebracht: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, dat "wil bijdragen aan de ontwikkeling van feministische wetenschapsbeoefening in Nederland". Verder is een doel "een onderkenning en doorbreking van seksistische patronen in kennisverwerving en kennisoverdracht". De redactie bestaat zoals te verwachten uitsluitend uit vrouwen. Het tijdschrift is meer dan een historisch tijdschrift, ook al is de eerste bijdrage van Jette Westerbeek over "Nieuw feminisme, beeld van een conservatieve vrouwenorganisatie" wel een historische bijdrage. Het gaat over de Vereniging voor Nieuw Feminisme uit 1931/1937. Deze door mevr. A.C. Veen-Brons opgerichte organisatie was conservatief. De vrouw hoorde gehuwd te zijn en thuis te verblijven. Zo zou ook het werkloosheidsprobleem verlicht kunnen worden. Het onderzoek naar deze organisatie vond plaats in het kader van een onderzoek naar Vrouwen en Fascisme. De theoretische aspecten van de vrouwenemancipatie komen aan de orde in Rina van de Haegen, "Androgynie". Een vruchtbaar alternatief? Een onbevredigende theoretische constructie? Een abonnement, 4 nrs., kost f 20,—; SUN, Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen.

Nog een nieuw tijdschrift is *Utrechtse Historische Cahiers*, uitgave van het Instituut voor Geschiedenis v.d. Rijksuniversiteit te Utrecht. Een abonnement kost f 22,—.

Het eerste nummer is gewijd aan de Middeleeuwen en de bestudering daarvan. F.W.N. Hugenholtz opent met "Bella diplomatica Brandtiana und kein Ende. C.D.J. Brandt en de mediaevistiek". Het gaat naast over de persoon van Brandt over diens controverse met zijn leermeester O.A. Oppermann. Het geeft tevens een inzicht in de beoefening van de mediaevistiek in Utrecht voor de tweede wereldoorlog. Het tweede artikel is een uitvoerig verslag van een werkcollegie over de flagellanten. Was dit een sociale en/of religieuze beweging? Beide aspecten kwamen voor, maar beslist niet altijd tesamen.

Het tweede nummer zal een en ander over de S.D.A.P. bevatten.

Het januari nummer van *Groniek* (nr. 66, 1980) is gewijd aan het thema "Homoseksualiteit en geschiedenis". Jammer dat het niet wat later in de lente is verschenen dan was het motto "alles over poten en potten" zeer bruikbaar geweest, want het

is een goed gedocumenteerd en verzorgd nummer, waarin homoseksualiteit van de klassieke oudheid tot heden de aandacht krijgt in een veertiental bijdragen. Veel artikelen handelen over het aspect van de vervolging, waarbij D.A. Berents in zijn bijdrage "Homoseksualiteit en criminaliteit in de Middeleeuwen" ook in gaat op de redenen tot vervolging. Ook de vervolgingen in de 18e eeuw in de Republiek krijgen ruim de aandacht. Een 20e eeuwse zaak is de vervolging van de dichter De Mérode. Verder is er een bijdrage over homoseksualiteit in het nationaal-socialistische Duitsland. Ook de emancipatiebewegingen van de homoseksuelen worden in een aantal bijdragen behandeld. Het nr. kost incl. porto f 10,— te bestellen bij Groniek, gironr. 1496758, te Groningen.

v.H.

Boeken

Kleine historische encyclopedie, samengesteld door de Winkler Prins Redactie. Elsevier, Amsterdam/Brussel 1979. Prijs f 42,50.

Deze alfabetisch ingedeelde wereldgeschiedenis in ca 5000 trefwoorden, omvat ondermeer historische stromingen en de belangrijkste feiten en gebeurtenissen van die steden en landen die in de geschiedenis een rol hebben gespeeld. De nadruk ligt evenwel op biografieën van personen die "gezicht" gaven aan hun tijd. Het accent ligt hierbij op de traditionele politieke geschiedenis, maar ook de sociale, economische en cultuurgeschiedenis komen aan bod.

De in dit boek behandelde gebeurtenissen reiken tot het jaar 1976 en spelen zich af zowel in als buiten Europa. Bij de selectie van feiten en gebeurtenissen heeft de redactie zich laten leiden door de vraag wat voor de mensen van heden relevant is en opzoekwaarde heeft. Figuren, gebeurtenissen, stromingen en ideeën die voor Nederland en België speciaal van belang zijn, hebben bijzondere aandacht gekregen.

De redactie stond voor de moeilijke taak de tientallen eeuwen van menselijke beschaving in een boek van ruim 400 pagina's samen te vatten. Het is duidelijk dat zo'n selectie vragen oproept. Naar mijn gevoel zouden vele namen van personen gevoelig vervangen kunnen worden door een beschrijving van niet opgenomen stromingen als nationalisme en confessionalisme, of door een verdere uitwerking van reeds opgenomen stromingen en ontwikkelingen. Een voorbeeld ter illustratie. Het is wellicht interessant om te weten (en op te zoeken) dat Abgar een naam is die verschillende koningen van het Noordsyrische rijk Osroene (182 v. Chr. — 242 na Chr.) gedragen hebben. De ruimte hiervoor nodig had beter besteed kunnen worden om helder uit de doeken te doen waarin, op welk punt, de Russische sociaal-democraten Lenin in 1903 volgden, waardoor uiteindelijk de splitsing tussen Bolsjevisme en Mensjevisme ontstond.

Ondanks dit bezwaar blijft staan, dat de redactie er over het algemeen goed in geslaagd is, om de meest relevante feiten, gebeurtenissen, ontwikkelingen en stromingen te selecteren. De 165 opgenomen illustraties, waaronder een kaart van Afrika, verhelderen in vele gevallen de tekst.

Bij de voorbereiding van zijn les zal de docent in deze encyclopedie een goed hulpmiddel vinden om snel nog even de zaken op een rijtje te zetten. Ook in de schoolbibliotheek zal dit boek niet misstaan, ofschoon de leerlingen bij het gebruik ervan de steun van de docent in vele gevallen niet zullen kunnen missen.

B. Molenkamp

R.H.J. Klok, *Hunebedden in Nederland. Zorgen voor morgen*, Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, 1979 (ISBN 90.22837408, 158 blz.)

De titel van het boek heeft een dubbele betekenis. De schrijver toont zich bezorgd over de toekomst van de hunebedden in Nederland, omdat deze meer als object voor de recreatie dan als cultuurmonument worden benaderd en hij betoogt, dat ervoor gezorgd moet worden dat ook onze nakomelingen nog met de stenen monumenten uit onze prehistorie geconfronteerd kunnen worden. Klok schrijft zowel over de prehistorische achtergrond van de hunebedden als over de wijze waarop in verleden en heden met de megalithische graven is omgesprongen. De nadruk ligt daarbij meer op het tweede dan op het eerste aspect. Veel ruimte wordt ingenomen door onderwerpen als de ruimtelijke betekenis, planologie, ruilverkaveling en recreatie. Een derde van het boek bestaat uit een nadere kennismaking met een zestiental hunebedden. Een reeks foto's van deze hunebedden sluit het boek af.

De hunebedden waren de begraafplaatsen van de mensen van de Trechterbekercultuur ($\pm 2600 - \pm 2100$ v. Chr.). Nuchter wetenschappelijk onderzoek, onder meer door middel van de bekende C14 methode, laat daarover geen twijfel bestaan. Dat een 53tal van deze prehistorische graven bewaard is gebleven, mag een wonder worden genoemd. Als steengroeve waren zij een eldorado voor keiendelvers. Klok laat zien hoe het dagelijks bestuur van Drenthe bij herhaling tegen de "merkelyke excessen" bij het verkopen en wegvoeren van veldstenen is opgetreden, maar moet toch vaststellen dat menig hunebed in vroeger eeuwen is gesloopt. Vandaag zijn het geen keienzoekers die de hunebedden bedreigen, maar vakantiegangers en spelende kinderen. De stenen graven worden beklommen of, erger nog, als open haard gebruikt. Door de intensieve betreding van de grond rondom de hunebedden treden verzakkingen en verschuivingen op, vuur leidt tot barsten en scheuren. Een doelbewust beleid, gericht op de conservering van de hunebedden, zo betoogt Klok, is hard nodig. *Hunebedden in Nederland* is een sympathiek en deskundig geschreven pleidooi, dat in deze vorm naar mijn gevoel toch net iets te veel herinnert aan het artikel dat er aan vooraf ging. Het is hier en daar duidelijk uitgesponnen. Dat heeft er toe geleid dat de schrijver zichzelf onnodig herhaalt. Het citaat van vijf regels uit een provinciaal verbod om keien te delven, dat op bladzijde 122 wordt gegeven, is in precies dezelfde bewoordingen, zij het in een ruimer citaat, al op bladzijde 15 te lezen. Als boek voor de afdeling prehistorie van de schoolbibliotheek zou het bij mij niet bovenaan het verlanglijstje staan. Autoriteiten van rijk, provincie en gemeente die iets met het beleid inzake de hunebedden te maken hebben, mogen het boek daarentegen niet ongelezen laten. Het hunebed in Angelslo tenslotte, is te vinden aan de Fokkinge-slag en niet, zoals twee maal op bladzijde 118 en eenmaal op bladzijde 120 staat vermeld, de Fokinger Slag.

G. Groenhuys

J.P. Gribling, *Willem Hubert Nolens 1860-1931. Uit het leven van een Priester-Staatsman*. Assen, Van Gorcum, 1978. 379 p., f 49,50, geb. f 60,—. Maastrandse Monografieën nr. 26.

De beoordeling van mgr. Nolens varieerde al bij zijn leven op z'n best: "de sfinx van de Prinsengracht" tot op z'n slechtst: "de sluwe priester van de Opportuniteit". De auteur van dit boek, die eerder een biografie van Aalberse bezorgde, gaat voor die kwalificaties niet op de loop maar schetst op een rustige, zelfs wat schoolse wijze waar voor Nolens als katholieke priester en politicus, volgens zijn wapenspreuk "Trouw aan beiden" — Kerk en Staat — de motieven voor zijn optreden hebben gelegen.

Iets onopgehelderds aan de mens Nolens blijft er zeker (aan

welke mens trouwens niet?): hij gaf maar zelden zijn emoties te kennen en vrienden had hij weinig. Een autoritair man was hij stellig, dat is geheel in de geest van zijn tijd die overal om krachtige leiders vroeg. Zijn gezagvolle optreden strekte zich op ietwat komieke wijze uit tot over de grens van het graf blijkens de navolgende opdracht aan zijn executeurs: "In de week na mijn overlijden moeten er 'n honderd Missen gelezen worden. Ik ben niet van plan daar een jaar op te wachten". — Menigeen zal wel even opkijken als hij in het aantekenboekje van de fractievoorzitter dingen leest als: "Vogels fluiten", "Nog niets in bloei! Koud" en: "Bomen op de gracht nog kaal". Ook dat was Nolens.

Voor de sociale betrokkenheid van de staatsman komt hier goed uit de verf, wat voor velen toch wel een fikse correctie op het gangbare Nolens-beeld zal inhouden. We komen hem tegen als de initiatiefnemer van de exploitatie van de Limburgse mijnen door de staat, als voorzitter van de Mijnraad en als voorvechter van de belangen der mijnwerkers, "niet alleen formeel, maar ook in werkelijkheid" dienden zij naar zijn inzicht medezeggenschap te krijgen. Zonder Nolens zou Poels later niet veel van de grond gekregen hebben. Daarnaast zien we Nolens energiek optreden als Nederlandse vertegenwoordiger op allerlei conferenties over sociale kwesties, zoals die van de Internationale Arbeidsorganisatie.

In de Nederlandse politiek staat Nolens bekend als de man van "de uiterste noodzaak", te weten voor samenwerking met de socialisten. Gribling bestrijdt dat als een legende en wijst op de veelvuldige activiteiten van Nolens samen met socialistische ondernomen, op nationaal zowel als op internationaal niveau. De coalitie van de drie christelijke partijen had wel zijn hart, maar na de nacht van Kersten in 1925 heeft hij naar het schijnt die droom wel laten varen: "Daar komt niets meer van. De christelijk historichen zijn volkomen onbetrouwbaar". Het doet in dit verband enigszins navrant aan dat Nolens op de flaptekst "wegbereider van het huidige C.D.A." wordt genoemd.

Als een nadeel in de compositie van dit werk zie ik het dat de Nederlandse politiek en de internationale sociale activiteiten volkomen van elkaar gescheiden worden behandeld, zodat de strikte chronologie van het levensverhaal verloren gaat.

Wie deze biografie gelezen heeft zal wel moeten instemmen met het aan Teilhard de Chardin ontleende motto volgens welke hij "geen andere ambitie heeft gehad dan het spoor achter te laten van een logisch leven, dat geheel gewijd was aan de grote verwachtingen van de wereld".

Een nuttig boek, bruikbaar voor de schoolbibliotheek, waar het kan bijdragen tot een beter inzicht in de idealen en de geschiedenis van de christen-democratie en één van haar grote voormannen.

A.H.M. v. Schaik

Fred J. Lammers, *Alexander, De vergeten kroonprins* (Hollandia, Baarn, 1979) ISBN 90 6045 451 0 311 pp. geill. prijs f 39,50

Het verleden van de Europese dynastieën heeft voor de nationale en internationale geschiedschrijving altijd een vruchtbaar onderwerp van studie gevormd. Té vruchtbaar zal de vakgenoot mompelen die de analyse van structuur en conjunctuur in het vaandel geschreven heeft. Hoe verhelderend en vooral stimulerend de bestudering van de gedragsvormen en denkwijzen van adel en dynasten aan de Europese hoven van het Ancien Régime ook nu kan zijn, heeft de socioloog Norbert Elias destijds getoond in zijn *Höfische Gesellschaft*. Maar ook als men de dynastieke geschiedenis niet comparatief beoefent, kan over het belang van de geschiedenis der Europese vorsten voor de politieke historiografie weinig twijfel bestaan. En ook al nam de onmiddellijke politieke macht van de Europese vorsten in de vorige eeuw in veel gevallen sterk af, toch is ook de

geschiedenis van de verschillende Europese dynastieën tot en met de Eerste Wereldoorlog een belangrijk element in de nationale historie. Ieder vorstengeslacht was op eigen wijze met cultuur en godsdienst, staat en samenleving van de verschillende naties vervlochten – ten goede of ten kwade.

Daar de Nederlandse dynastie betrekkelijk weinig invloed uitgeoefend heeft op de kunsten, de wetenschappen, de omgangsvormen en de nationale taal, maar wel enkele eeuwen lang een vaak wisselende rol speelde in kerk, staat, maatschappij en economie, ligt het voor de hand dat een zekere mate van geschiedkundige aandacht op het dynastieke verschijnsel blijft gericht. Hoe vruchtbaar die bestede moeite kan zijn, toont ons wel de informatie én de verwarring die L. de Jongs bestudering van Wilhelmina's koningschap opleverde.

Wat is nu de betekenis van een biografie van Willem III's jongste zoon Alexander (1851-1884) voor de politieke geschiedenis? De prins trad in het openbare leven toen zijn vader de heftigste conflicten met de liberalen achter de rug had, maar voortging zich tegen destijds progressieve wetgeving te verzetten. Bij de vruchteloze worsteling met het liberalisme maakte Willem III bepaald geen optimaal gebruik van de bevoegdheden die 1848 hem gelaten had. Dat lag hoofdzakelijk aan 's konings merkwaardige persoonlijkheid. Veel politiek gewicht in positieve zin bezat diens koningschap dan ook niet. Maar als negatief, remmend element in de staat en als legitimering van het staatsgezag over groepen die traditioneel hoog opzagen tegen Oranje, bleef de koning een niet te verwaarlozen factor.

Alexander nu, was de frêle jongste zoon van die gefrustreerde koning die graag autocratisch geregeerd zou hebben, maar er nog de gelegenheid noch de talenten voor bezat. Voor de gefrustreerde vader vormde zijn gezin niet het milieu waarop hij kon terugvallen ter kalmering. In tegendeel. Vocht Willem III in de staat een vruchteloze eenmansoorlog tegen het liberalisme, in zijn familie streed hij met zijn vrouw, de liberale koningin Sophie. Hun zoons waren de inzet van deze vorstelijke burgeroorlog. De familieveten nam nieuwe, openlijke vormen aan toen de zoons Willem (1840-1879) en Alexander volwassen werden en de kant van hun moeder kozen. Dit resulteerde weliswaar in allerlei pijnlijke scènes, maar leidde niet tot een voor land en dynastie ongewenste binnenlands-politieke verdeeldheid. Geen politicus durfde het aan zich met een uitgesproken stellingname tegen Willem III te keren. De koning was immers het Hoofd van het Huis en formeel de bron van de staatsmacht. Een ministerfunctie voor een uitgesproken voorstander van Sophie en haar zoons was immers uitgesloten, gelet op 's konings rol bij kabinetsformaties. Bovendien streed 't met het 19e-eeuws formalisme om de koning aan de kant te zetten.

Sophie en haar zoons vormden ook om een andere reden een gemakkelijke tegenpartij voor Willem III. Zij hadden immers de neiging om zich verongelijkt terug te trekken. Sophie en prins Willem verbleven zodoende graag lang in het buitenland. Alexander sloot zich nu eens op in zijn huis aan de Kneuterdijk en verbleef dan weer lang in de vreemde.

Het is bekend hoe Willem III na Sophie's dood (1877) zich evenals zijn broer Hendrik opnieuw in het huwelijk begaf – en wel met een zeer jeugdige prinses. Het doel van deze twee echtverbintenissen tussen jeugd en ouderdom was om de (nog steeds ongehuwde) recalcitrante zoons ter zijde te schuiven en tevens de erfopvolging te verzekeren met nieuw kroost. Die opzet is gelukt. De prinsen Willem en Alexander stierven zonder wettige afstammelingen; de herinnering aan deze onfortuinlijke troonopvolgers vervaagde al gauw, werd ten dele systematisch uitgewist.

Fred Lammers nu heeft met zijn boek de aandacht weer eens op de vergeten Alexander gericht. Hij had het als auteur niet gemakkelijk, want het archief van de prins is evenmin toegankelijk als dat van de mysterieuze hertog van Clarence te Windsor. De voornaamste persoonlijke opvattingen van

Alexander die Lammers in zijn boek verwerkte, moest hij dan ook putten uit memories, artikelen en brochures die de prins voor derden schreef en uit de aantekeningen die buitenstaanders maakten in dagboeken. De persoonlijkheid die uit dit beperkte bronnenmateriaal (uitvoerig geciteerd) spreekt is niet aantrekkelijk. Dat komt misschien ook omdat Lammers de klemtoon legt op de periode 1869-1884. Hoe dit ook zij, vanaf zijn jeugd was Alexander lichamelijk en geestelijk kwetsbaar. Een intelligente (maar chaotische) geest, een levendige algemene belangstelling, fijne humor en progressieve politieke ideeën vielen Alexander niet te ontzeggen. Maar de hoofddruk die de lezer overhoudt van deze studie is medelijden vermengd met een zeker onbehagen. Uit de vaak macabere beschrijvingen die Lammers van Alexanders laatste jaren geeft (zij lenen zich haast voor een televisiespel over de nadagen van de mannelijke lijn der Oranjes), komt naast de persoon van de morbide Alexandre ook een zeker tijdsbeeld naar voren. Het is dat van de negentiende eeuw met zijn ontzag voor vorstengezag (hoe misbruikt ook) en met zijn cultus van doodsbed en kwijnende dodenverering. Ook de angst voor de bedreiging van de Nederlandse onafhankelijkheid ten gevolge van het uitsterven van de nationale dynastie is een onderwerp van meer algemene aard dat in Lammers boek opduikt. Maar op de voorgrond staat toch steeds de psychopathologische anecdoten. Wellicht zou een medisch geschoold zielekundige Alexanders psychosomatische kwalen kunnen verhelderen. Maar zou het de moeite waard zijn? De psycho-analytische methode is (niet altijd overtuigend) wel eens op Luther, Lenin en president Wilson toegepast. Maar zij waren tenslotte figuren van formaat. Zelfs als Lammers over veel bronnen had kunnen beschikken zou zijn biografische studie voor de geschiedbeoefening van marginaal belang zijn gebleven. Alexander heeft nooit aan het hoofd van de staat gestaan; zelfs het vervullen van een bescheiden, maar decoratieve prinsesrol ging zijn krachten te boven. Hij was zelfs geen Lodewijk II van Beieren.

C.A. Tamse

J. Roelink. *Een blinkend spoor. Beeld van een eeuw geschiedenis der Vereniging voor wetenschappelijk onderwijs op gereformeerde grondslag 1879-1979*. Uitg. v.d. Ver. v. wetensch. onderw. op geref. grondslag. Kampen, J.H. Kok, 1979, 192 p., geïll., prijs f 30,—.

Deze vereniging is iets anders dan de VU. Ten tijde van Kuyper heet zij "Moeder en voedstervrouw" van de VU. Maar behalve van de universiteit is zij dat ook van de Valeriuskliniek, het academisch ziekenhuis, twee opleidingen voor verpleegkundigen en twee lerarenopleidingen.

Hoe reformatorische beginselen van het eerste begin af aan bindend én splijtend hebben gewerkt wordt in dit boek aanneemelijk en duidelijk gemaakt. De konsekwenties die het gebondenheidsstandpunt voor directeurs, curatoren, docenten en studenten heeft gehad komt in een afzonderlijk hoofdstuk aan de orde. Voor een niet-christelijk student kon dat op een frustratie uitlopen wanneer hij in de "promotie-fuik" belandde. Hij moest dan verklaren als doctor . . . "het standpunt te aanvaarden van de Vrije Universiteit, die voor al haar onderwijs op den grondslag der Gereformeerde beginselen staat" . . .

De verbondenheid van de VU met de gereformeerde achterban, onder meer tot uiting komend in de VU-busjes, wordt breeduit en sympathiek geschilderd. Met groot gevoel voor nuances brengt de auteur ook de christelijk-nationale, en later -internationale, pretentie ter sprake. Ook de structuurveranderingen, mentaliteitswijzigingen ("De VU is de VU niet meer") en de schaalvergroting vanaf de jaren zestig worden beschreven, en dat met een voorbeeldig historisch besef: met aanvaarding van het nieuwe dat waardering voor het oude niet in de weg staat.

Van de vele faculteiten wordt de medische, die eerst in 1950 van start ging, als voorbeeld het meest uitgebreid behandeld.

Het boek is in een levendige en begrijpelijke stijl geschreven waarmee het een breed publiek wil bereiken. In een qua omvang bescheiden bestek worden zo de contouren van een belangrijk stuk mentaliteitsgeschiedenis geschetst, ook met behulp van een groot aantal vaak zeer sprekende fotos.

Interessant zou het wezen de ontwikkeling van de katholieke Sint Radboudstichting — met soortgelijke doelstellingen, maar, niet verwonderlijk, eerst ruim vijf en twintig jaar later opgericht — hier eens naast te leggen.

In de Epiloog worden enkele korte maar verhelderende opmerkingen gemaakt over wat gelovigen zien als Gods handelen in de geschiedenis, uitlopend in wat de Nederlandse geloofsbelijdenis daarover in artikel 13 zegt: "En aangaande hetgene Hij doet boven het begrip des menschen verstands, datzelve willen wij niet curieuselijk onderzoeken, meer dan ons begrip verdragen kan".

A.H.M. v. Schaik

G.H. Pieters: *Een kwart eeuw van strijd. Herinneringen uit de Limburgsche arbeidersbeweging*. Uitg. Corrie Zelen, Maasbracht, 1979, prijs f 22,90

Ingeleid door Ger Harmsen en van een nawoord voorzien door Jos Perry zijn de herinneringen van Pieters verschenen in boekvorm. Oorspronkelijk zijn ze in feuilletonvorm gepubliceerd in de Volkstribuun, het weekblad van de S.D.A.P. voor Zuid-Limburg (later Limburg). Dit blad werd uitgegeven in Maastricht van 2 juli 1910 tot 28 augustus 1915. In de nummers van 3 april 1914 tot en met 13 augustus 1915 verschenen de memoires van Pieters in 71 afleveringen, samen met zijn vriend Vliegen mag hij gerekend worden tot de pioniers van het socialisme in Limburg. Hoe moeilijk het was daar in Limburg vaste voet te krijgen tegen het hechte bolwerk van het kapitaal (Regout), de kerk, de politie en de justitie in, komt in Pieters beschrijvingen duidelijk tot uiting. Alle middelen wer-

den aangewend om het groeiende socialistische tijt te keren: zaalafdriving, ontslag wegens politieke overtuiging, moeilijkheden bij straatcolportage, willekeurige arrestatie, georganiseerde ordeverstoringen bij soc. bijeenkomsten enz. enz.

Sympomatisch voor het socialisme in zijn vlegeljaren — zoals Pieters het later zal noemen — zijn ook de problemen om de 1-mei bijeenkomsten te laten plaats vinden. Uitgebreid wordt de levensgevaarlijke actie vermeld van het laten wapperen van de rode vlag boven de Maas.

Samen met Vliegen trad Pieters uit de S.D.B. en werd lid van de S.D.A.P. Gelukkig is van enig dedain ten opzichte van de oude beweging geen sprake. Aanschaf voor een leerlingenbibliotheek verdient aanbeveling als men een boek wil laten raadplegen om te laten zien hoe moeilijk nieuwe ideeën veld winnen. Het eenvoudig taalgebruik van Pieters zal voor geen enkele leerling een bezwaar vormen.

F.R. Kat

Siep Stuurman: *Het reëel bestaande en het noodzakelijke socialisme*. v. Gennep, Amsterdam, 1979. Prijs f 19,50

Voor links is de Sovjet-Unie of beter gezegd het daar reëel bestaande socialisme een moeilijk probleem. De langdurige discussie in de Groene "Hoe rood is het Oosten?" en het in mei 1979 gehouden congres in Amsterdam over het Stalinisme zijn hiervan bewijzen. Stuurman gaat in zijn boekje (een kleine 200 bladzijden) uit van de vraagstelling: Wat is het karakter van de maatschappijformaties van het reëel bestaande socialisme en wat voor conclusies kunnen we daaruit trekken voor de strategie van links in het Westen? (blz. 7 en 8) Dit is geen vrijblijvend theoretisch probleem want door crisis (energieproblemen; milieuvervuiling; honger in grote delen van de wereld) krijgt het soc. perspectief weer een grotere actualiteit m.a.w. is dus nog altijd noodzakelijk. Of om de auteur te citeren met zijn fraaie dialectische voltrefter "dat het noodzakelijk is dat het socialisme reëel zal bestaan, maar dat nog niet alles wat reëel bestaat ook socialisme is" (blz. 12). Allereerst worden enige critici van het eerste uur in kort bestek behandeld: Kautsky, Luxemburg en Levi, die in een zeer vroeg stadium al het debat over de aard van de Sovjetmaatschappij geopend hebben.

Is het een gedeformeerde arbeidersstaat of is het staatskapitalisme of is het een nieuw fenomeen n.l. een klassenmaatschappij van een nieuw type?

Bij de behandeling van de Sovjetproductiewijze blijkt dat Stuurman in het kielzog van de Oostduitse dissident Bahro een voorstander is van de laatste theorie. Hij spreekt van polit-bureaucratische productieverhoudingen om aan te geven dat de verhoudingen in het planningsapparaat zowel een econ. als een politiek karakter hebben. Wat de strategie van links betreft, deze dient gericht te zijn op contact met de oppositie in het Oosten om beider gemeenschappelijke problemen: de kwestie van de democratie, de econ. planning en het probleem van de bureaucratie e.d. door middel van de gemeenschappelijke dialoog en analyse op te lossen en zodoende te komen tot een nieuwe soc. strategie.

Resumerend, een helder geschreven boek met een duidelijke visie. Afgezien van het hoofdstuk over de Koude Oorlog en de vreedzame coëxistentie — bepaald een zwak hoofdstuk — gaf het vaak verrassende accenten binnen een bekende context. Voor leerlingen is het bepaald te moeilijk.

F.R. Kat

Harrison E. Salisbury, *Rusland in Revolutie 1900-1930*, Uitgeverij in den Toren Baarn 1978, f 29,50, 287 p.

Rusland in Revolutie is vooral een plaatjesboek. Deze plaatjes zijn in twee hoofdonderwerpen te verdelen: foto's uit het alle-

**fragmenten
vrouwengeschiedenis**
samengesteld door Wantje Fritschy

Artikelen, fragmenten en bronnen die, mede door de daarbij gegeven inleidingen, een overzichtelijk beeld geven van de ontwikkeling van de vrouwenbeweging in Nederland.

dl 1 chronologisch, ca 240 blz.
ISBN 90-247-2254-3

dl 2 thematisch, ca. 240 blz.
ISBN 90-247-2255-1

prijs per deel fl. 35,-

verkrijgbaar via de boekhandel

uitgeverij martinus nijhoff bv
postbus 566 - 2501 CN den haag
tel. 070-46 94 60

daagse leven en van de politieke hoofdpersonen van die tijd, en afbeeldingen van kunstwerken en revolutionaire affiches. De begeleidende tekst kent dezelfde tweedeling. Salisbury vertelt de bekende feiten uit deze periode: de eerste wereldoorlog, de revolutie van 1917, de ontwikkelingen tot en met de dood van Lenin etc. Wat er na Lenins dood gebeurde, wordt slechts zeer summier aangegeven. De foto's illustreren de enorme armoede en de vele moeilijkheden die het Russische volk in deze periode heeft moeten overleven.

Daarnaast behandelt Salisbury de reacties van de kunstenaars op de revolutie. Zij reageerden zeer heftig, er volgde een ware artistieke explosie, nieuwe richtingen in de kunst en een nieuwe verhouding tussen kunst en maatschappij/politiek werden aangegeven. Salisbury vertelt b.v. over de opera- en balletkunst van Diaghilev ("de kwintessens van de Russische kunst" p. 58), over de gretigheid waarmee de dichters inhaakten op de revolutie ("Majakovski stapte de revolutie binnen alsof het zijn eigen huis was. Hij ging rechtstreeks het huis binnen en begon meteen ramen te openen" p. 188). Ook andere kunstenaars zoals de schilder Kandinsky, de schrijver Gorki, de komponist Stravinsky werden door de revolutie geïnspireerd. Zij allen verwierpen de dwang die de negentiende-eeuwse kunst hen oplegde en sloegen nieuwe wegen in.

De afbeeldingen zijn het belangrijkste in dit boek. Rusland in Revolutie wordt daardoor vooral een bruikbaar boek dat in geen enkele schoolbibliotheek zou misstaan.

Wim Rongen.

Gerhard Schoenberger: *De Gele Ster, de Jodenvervolging in Europa 1933-1945*. Vertaling: M. Coutinho. 2e druk. 222 blz. Becht Amsterdam 1978. Prijs f 29.50

Het onderwerp Jodenvervolging stelt de geschiedenisdocent voor specifieke problemen. In hoeverre moet hij objectiveren waar een emotionele benadering zo voor de hand ligt? Een t.v. uitzending als "Holocaust" toonde aan hoe groot de betrokkenheid van leerlingen bij dit gruwelijke aspect van de 20e eeuwse geschiedenis kan zijn. Toegegeven: overdosering van gemakkelijk bereikbare identificatie werkte dit in de hand. Maar feit blijft, dat de belangstelling voor wat er met de Joden in de Tweede Wereldoorlog gebeurde, bij onze leerlingen en hun ouders groot is.

Ik kan me nauwelijks voorstellen, dat een docent dit onderwerp in zijn lessen onbesproken laat. De problemen van een verantwoorde historische en didactische benadering zijn daarmee niet kleiner geworden. Dergelijke gedachten komen onwillekeurig op bij het kijken en lezen in dit fraai uitgevoerde boek.

De auteur zegt "de jodenvervolging door het Derde Rijk in foto's te willen vertellen". In 1961 verscheen de eerste druk, toen nog bij de Bezige Bij. Een herziene, en mede op basis van nieuw materiaal, aangevulde versie, is ruim een jaar geleden bij Becht uitgekomen. De foto's zijn bijna alle afkomstig uit Duitse bronnen. Sommige van S.S.'ers, die hun werkzaamheden wilden vastleggen, andere van persfotografen, die daartoe speciaal werden aangesteld of van officiële opnamen uit de collecties van de Duitse "propagandacampagnies". Terrecht vermeldt de auteur, dat de fotografen zich vaak de moeite moesten getroosten om hun objecten in zo ongunstig mogelijke situaties te fotograferen. Ook Nederland is nadrukkelijk in deze uitgave vertegenwoordigd, o.a. met een serie foto's van deportaties, die vervaardigd zijn in opdracht van Sicherheitspolizei en S.D.

Bijzonder belangwekkend zijn de gedrukte bronnen, die naast de inleidingen van de auteur het "verhaal" naast de foto's vormen. Dit bronnenmateriaal is buitengewoon gevarieerd naar inhoud en herkomst. Fragmenten van romans en dagboeken (ook van kinderen), ooggetuigenverslagen, kranteberichten, officiële verordeningen, richtlijnen en bekendmakingen zijn

daarvan voorbeelden. Een groot deel is, vooral voor leerlingen van de bovenbouw, zeer geschikt. Naast opnamen, die veelvuldig zijn gereproduceerd, bevat het boek foto's, die vrijwel onbekend zijn. Een docent, die media-minded is, zal er inspiratie uit kunnen putten tot een geluid-dia serie. Zowel foto's als het gedrukte bronnenmateriaal geven daartoe aanleiding. De auteur zelf heeft de verbinding van tekst en foto op vele bladzijden verantwoord weten te leggen. Minder was ik te spreken over zijn inleidingen tot de verschillende hoofdstukken. Een sobere, onderkoelde aanduiding had het onderwerp waarschijnlijk meer recht gedaan dan de soms larmoyant aandoende benadering, waarvoor hij heeft gekozen. Hoe erg het was, wordt door foto's en documenten zuiverder aangetoond, dan in zinnen als "in hun verblinding voelden de moordenaars zich als Siegfried die de draak verslaat".

Behalve als achtergrondinformatie voor de docent kan dit boek op verschillende wijzen in het geschiedenisonderwijs dienst doen. Vele foto's en teksten vormen uitgangspunten voor discussie over het waarom; andere kunnen op verschillende niveau meer rationaal worden geanalyseerd. Vergelijkingsmateriaal ontbreekt niet. Een voorbeeld daarvan leveren "Het protest van de Nederlandse kerken" van juli '42 tegenover de voorzichtige reactie van het Vaticaan, zoals blijkt uit een brief van de Duitse gezant bij de Heilige Stoel in oktober '43. Ook als basis voor het maken van een werkstuk kan een leerling ermee aan de slag. Zeker als men het aandurft om de levensomstandigheden en de gevoelens van Joden in getto en kamp centraal te stellen. Enkele kleine kanttekeningen tot slot. Ook deze paperback dwingt de lezer af en toe met de neus in het binnenste van het boek te kruipen, daar hem anders de laatste woorden of lettergrepen van de regel ontgaan. Ook in dit opzicht blijken de marges weer te smal. Hoe goed tekst en foto in het algemeen ook op elkaar zijn afgestemd, soms is de zorgvuldigheid uit het oog verloren. Zo blijken op blz. 163 Eichmann en Höss te zijn verwisseld.

Voor de schoolbibliotheek kan dit boek een aanwinst vormen, die bij de "gewone uitleening" wel eens hoge ogen kon gooien. Ook voor de docent is aanschaf het overwegen waard.

H. van der Veen.

Bernard Slicher van Bath, *Spaans Amerika omstreeks 1600*. Spectrum, Aula paperback 50, Utrecht/Antwerpen 1979.

Slicher van Bath onderscheidt in zijn inleiding globaal twee soorten van geschiedschrijving: één waarbij evolutionaire ontwikkelingen van personen, instellingen of landen worden beschreven en een andere die zich bezig houdt met statistische gegevens. In "Spaans Amerika omstreeks 1600" wordt een poging gedaan tot een structurele analyse van dat gebied aan de hand van twee beschrijvingen opgesteld in 1574 en 1628. Naar de mening van de auteur is Spaans Amerika te vaak bekeken vanuit een Europa-centrische hoek, waardoor eigen ontwikkelingen niet werden gerelateerd aan de interne situatie of op ontwikkelingen in Europa werden betrokken.

Door een analyse van achtereenvolgens de verspreiding van de bevolking, de ligging van steden en dorpen, kerken en kloosters, wegen en havens, handel, land en tuinbouw, nijverheid, mijnbouw en de natuur heeft hij met behulp van methoden ontwikkeld door A. van Oss de differentiatie van het gebied dat Spaans Amerika wordt genoemd, weten aan te tonen. Binnen het door de Spanjaarden veroverde gebied vallen vier complexen aan te wijzen, waarbinnen weer bepaalde kernen en randgebieden te onderscheiden zijn. Een grote mate van bevolkingsconcentratie blijkt samen te vallen met een grote economische differentiatie, waarbij dan weer een grotere beroepsdifferentiatie en kerkelijke organisatie voorkomen. Binnen de vier grote complexen vielen in totaal 36 andere kleinere gebieden te onderscheiden. De conclusie is dan ook dat de Spaans Amerikaanse wereld rond 1600 allerm minst eenvormig

was. De grote verscheidenheid van het gebied in de pre-Colombiaanse tijd was na het intermezzo van de Spaanse verovering, weer te voorschijn gekomen. Dit patroon zou in de volgende eeuwen niet meer gewijzigd worden.

Dit boek dat door zijn weergave van de gevonden gegevens niet leest als ware het een roman, is daarentegen stimulerend door het zicht op de gebruikte methode en de daarin liggende mogelijkheden.

J. van Goor.

VARIA, o.a. hulpmiddelen

The Tjong King en Simone Schell — *Hier woon ik* . . . Haarlem (Oberon) — 1979 — zonder pagina's — f 12,50 (Bobo-boek).

Via korte teksten en schitterende met die teksten samenhangende illustraties, waarop veel te ontdekken valt, worden in dit boekje verschillende woonvormen in deze tijd geïnventariseerd: de flat, de rijtjeswoning, de molen, de boerderij, de woonwagen, het koetshuis bij een kasteel, de kosterwoning bij een kerk, een woonboot, een commune en een winkel. Steeds introduceert een kind de eigen woning en woonomgeving. Steeds is de buitenkant van de woonvorm duidelijk zichtbaar; alleen bij de laatste twee — de commune en de winkel — zijn binnensituaties afgebeeld. Het is ook de vraag of deze twee zo wel in het rijtje thuishoren.

Aangezien de kans klein is, dat in de schoolomgeving zoveel woonvormen aanwezig zijn, kan bij de behandeling van het thema wonen (bijvoorbeeld in klas 3 aan de hand van de "voorloper" van "Hoe het is, hoe het was") voor het "wonen nu" dit boekje — via het documentatiecentrum — een mooie en duidelijke aanvulling op de schoolomgeving zijn. Jammer is wel, dat het niet voorzien is van paginanummers.

Cees van der Kooij

Messing, F.A.M. *De emancipatie van de arbeidende klasse in Nederland*. Serie Dichterbij, Kok, Kampen, z.j., 2e druk, 62 pp. Prijs f 6,10.

In een gedegen en compact, 50 pp. lang, proza beschrijft, nee, geeft Messing inzicht in de economische en sociale situatie van Nederland vanaf het begin van de 19e eeuw tot de huidige tijd. In de drie hoofdstukjes komen respectievelijk aan de orde: de sociale en economische structuur van Nederland tot ca. 1870 (p. 6-18), het sociale vraagstuk (p. 18-44), en de twintigste eeuw (p. 44-57).

De auteur, docent aan het Mollerinstituut te Tilburg, en in 1972 gepromoveerd op de sociaal-economische geschiedenis van de stad Haarlem (1850-1914), is bij uitstek deskundig op het terrein van de industriële ontwikkeling van Nederland. Gemakkelijk schrijft hij bepaald niet, wel heel informatief en beslist niet droog.

Op zoek naar de "emancipatorische bron van de arbeidersbeweging" geeft Messing antwoord op de vraag waarom de sociale kwestie zo laat is gesteld: pas ± 1870 "rijst de vraag of het maatschappelijk bestel niet toe is aan een broodnodige herziening" (p. 4). Hij stelt dat de discussie over het hoe en wat van de verandering van de maatschappij voortkomt uit een nieuwe economische mentaliteit en structuur. Pas tegen het einde van de jaren '60 wordt de economische stagnatie doorbroken — niet al na de liberale overwinning van 1848 — en komt er een geleidelijke economische expansie; na 1895 ondergaat de Nederlandse economie "een snelle sprong voorwaarts vooral dankzij de internationale conjuncturele voorspoed van 1895 tot 1913" (p. 19). Dan leidt de economische ontwikkeling tot een streven naar verwerving van meer welvaart, er ontstaat een kapitalistische mentaliteit: "De materialistische geesteshouding als exponent van de groeiende economische voor-

spoed werd zowel bij ondernemer als arbeider een duurzame reflex. Het ontstaan van de arbeidersbeweging is hier een evolerend proces geweest, een variant op de geleidelijke economische verbetering" (p. 22).

In 15 pp. geeft Messing dan een overzicht van de ontwikkeling van de "gesegmenteerde arbeidersorganisaties . . . , exponenten van de verzuilde Nederlandse natie" (p. 35). In een paragraaf "Mens en bedrijf" komen de sociale en economische omstandigheden aan de orde. De werkgever dicteert nog lang de arbeidsvoorwaarden.

In het derde hoofdstuk tenslotte laat de auteur een groeiend streven naar integratie van de vakbeweging in de maatschappij zien. De crisis zet aan tot het ontwikkelen van het harmoniemodel, dat sinds het midden van de jaren '50 concurrentie krijgt van het conflictmodel: " 't Gaat nu niet meer om centen maar om democratisering van de economische macht" (p. 57), is de boodschap die Messing in de laatste regel ons meegeeft. Samenvattend: een helder en goed gestructureerd overzicht van het streven van de arbeiders naar sociale rechtvaardigheid en de erkenning daarvan, en van de context waarin dat plaatsvindt. De citaten maken wel duidelijk dat het boekje meer geschikt is voor de twee hoogste VWO-klassen dan voor 4 en 5 Havo.

Jammer is het, dat de noten onderaan de bladzijden in het luchtledige zweven: er is geen notenapparaatje, en in de literatuurlijst zijn de noten niet voldoende terug te vinden (naar Messings dissertatie bv. wordt wel verwezen, maar het werk wordt nergens vermeld). De slordigheid van een foutieve blz.-aanduiding in de inhoudsopgave had bij de tweede druk wel gecorrigeerd kunnen worden.

Uitgeverij Kok vermeldt ook in dit boekje van de serie Dichterbij geen jaar van uitgave; dit moet 1977 of '78 zijn.

Jammer tenslotte dat er zo summier gebruik gemaakt is van adstructie door middel van illustraties.

Ondanks deze opmerkingen een zeer aanbevolen boekje voor de hoogste klassen VWO; als "bijscholing" voor de leraar zelf, gezien ook de uitgebreide literatuurlijst, is het niet te versmaden. In dit kader past de aanbeveling een cyclus van 3 avonden over dit onderwerp te volgen van de her- en bijscholingscursussen van de V.G.N.: U doet er kennis en inspiratie op.

Messing, F.A.M., *De emancipatie van de arbeidende klasse in Nederland*. Teksten. Serie Teksten dichterbij, Kok, Kampen, z.j., 68 pp.

Dit bundeltje goed gekozen tekstfragmenten volgt de indeling van het hoofdwerkje. Dat werkt heel plezierig. Bij iedere paragraaf horen een aantal, vaak heel korte, teksten, die weer gegroepeerd zijn naar subthemata als "economische denkbeelden", "sociale denkbeelden", "kwantitatieve gegevens over de economische en sociale structuur". De teksten zijn niet vereenvoudigd. Ieder fragment wordt kort door Messing ingeleid: zo'n samenvattinkje of kommentaar maakt de tekst snel toegankelijk, het ontnemt de leraar echter wel de kans de leerling zelf te laten uitzoeken wat Messing nu al heeft vorgebakken.

Voor het merendeel zijn betogende en de hoofdttekst toelichtende teksten uitgezocht. Onder het kopje "Mens en Bedrijf" vinden we een paar voor de inleving van de leerlingen zo broodnodige echt illustrerende beschrijvingen en tabelletjes. Hoewel je van een serie genaamd "Teksten dichterbij" moeilijk anders kunt verwachten, heb ik de plaatjes, die juist bij dit onderwerp zoveel zoveel duidelijker kunnen maken, node gemist.

Heel functioneel is de kwantitatieve informatie: over groei van de bevolking, beroepsbevolking, prijzen, ledental van de vakbewegingen, huisvesting, enz. Al met al heeft het hoofdwerkje veel aan bruikbaarheid gewonnen door deze tekstenkeuze.

Ineke Veldhuis-Meester

Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.)

Algemeen bestuur

DRS. J. DREWES, *voorzitter*, Bachlaan 58, 1817 GK Alkmaar, tel. 072-112015

DRS. N. BAKKER, *vice-voorzitter*, Mr. Troelstralaan 9, 1381 CR Weesp, tel. 02940-10700

G.J. VAN DER TWEEL, *1e secretaris*, Van Deventerweg 6, 6861 EW Oosterbeek, tel. 085-337018

DRS. E. BOERHOUT, *2e secretaris*, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht, tel. 030-617769

MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424

J. ENGBERS, *sectie (1), Pedak/basisonderwijs*, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 01438-3138

P.L. HENDRIKS, *sectie (2), Mavo/Lbo*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162

DRS. H.J.P.M. KETELAARS, *sectie (3) Havo/Vwo*, Fluitersdreef 27, Renkum, tel. 08373-5958

MEVR. DRS. C.W.M. SCHUNCK, *sectie (4) Tertiair Onderwijs*, Talingsingel 64, 6883 CX Velp, tel. 085-649605

J. HARDERWIJK, *redactie Kleio*, Dorpsstraat 54, 3611 AG Oud-Zuilen.

MEVR. D.H. VERHAGEN, *Didactiekcommissie*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560

Bestuur sectie (1) Pedak/Basisonderwijs

DRS. C.G. VAN DER KOOY, *voorzitter-secretaris*, Winschoterweg 10, 9723CG Roodehaan (Gr.), tel. 05904-1556

DRS. R. KINGMA, *penningmeester*, Hoge Weer 3, Broek in Waterland, tel. 02903-1517

DRS. F.W.P. DIJKSTRA, Hofstraat 17 A, 9712 JA Groningen, tel. 050-181653

J. ENGBERS, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138

DR. F.G.G. GOVERS, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden, tel. 04132-64117

MEVR. M. KINGMANS, Rubensstraat 57, Groningen, tel. 050-132787

Bestuur sectie (2) Mavo/Lbo

P.L. HENDRIKS, *voorzitter*, Europaweg 25, 6381 Ubach over Worms, tel. 045-317162

MEVR. E. CONFURIUS, Reviusrondel 185, 2902 EE Capelle a.d. IJssel, tel. 010-503046

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062

S. ERICH, Rysloane 15, 9283 XS Surhuizum, tel. 05123-1607

H. ZWARTEVEEN, Prinses Irenelaan 51, 3832 CB Leusden, tel. 033-40879

Bestuur sectie (3) Havo/Vwo

DRS. H.J.P.M. KETELAARS, *voorzitter*, Fluitersdreef 27, Renkum, tel. 08373-5958

MEVR. P.C.D. GREVEN-DEN OUDEN, Colenso 39, 3761 GG Soest, tel. 02155-14088

DRS. L. MULDER, Trumanlaan 3, 3844 DE Harderwijk, tel. 03410-16676

MEVR. DRS. E. KARREMAN, Van Limburg Stirumstr. 13, Utrecht, tel. 030-514052

R. VELEMA, Leyenweg 8, 7957 NG De Wijk (Dr.), tel. 05224-2317

J. V.D. WERF, Julianastraat 28, 6369 BR Simpelveld, tel. 045-441239

Bestuur sectie (4) Tertiair Onderwijs

MEVR. M. KINGMANS, Rubensstraat 57, Groningen, tel. 050-132787

L.M.P.G. SMEETS, Beatrixlaan 24, 3941 EE Doorn, tel. 03430-4171

MEVR. DRS. C.W.M. SCHUNCK, Talingsingel 64, 6883CX Velp, tel. 085-649605

DR. N.J. MAARSEN, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen, tel. 03473-2749

J. BEETSMA, Zonstraat 112, Utrecht, tel. 030-522303

Didactiekcommissie

MEVR. D.H. VERHAGEN, *voorzitter*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560

H. VAN DUYSSEN, *secretaris*, Van Baerlestr. 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976

MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, *1e penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424, postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didactiekcommissie V.G.N.

H. DE LANGE, *2e penningmeester*, Rhijnsburglaan 28, 8181 XW Heerde, tel. 05782-2516

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062

B. MOLENKAMP, Meerhoek 627, 5403 AC Uden, tel. 04132-64753

Onderwijsadviescommissie

DRS. H.TH. LAMBOOY, *voorzitter*, Nes 2 A, 1741 JZ Schagen, tel. 02240-4347

DRS. H. NOLLES, *secretaris*, Stevensweg 22, 2141 VL Vijfhuizen, tel. 02508-1934

K.G. VAN MANEN, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude, tel. 08387-1661

DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665

MEVR. M.I. RÖDER, Peuleyen 21, 2742ED Waddinxveen, tel. 01828-6077

Afdelingssecretariaten

1440-1939 *Alkmaar* G. Roos, Gerberahof 5, 1689 HW Zwaag, tel. 02292-3377

1000-1439 *Amsterdam* Y. Heringa, Plantage Muidergracht 35 I, 1018 TL Amsterdam, tel. 020-252301

6500-7099 *Arnhem* C. Vogels, Apeldoornseweg 31, 6814 BH Arnhem, tel. 085-454025

5140-5499 *Den Bosch* Mevr. W. v. Mulken, Brede Haven 37, 5211 TL Den Bosch, tel. 073-135121

4700-5139 *Breda* Vacant

5500-5799 *Eindhoven* Drs. A. v.d. Broek, Barriereweg 196, 5622 CP Eindhoven, tel. 040-436415

4300-4699 *Goes* J. Kostermans, Rembrandtlaan 61, 4462 AH Goes, tel. 01100-12844

9300-9999 *Groningen* Mevr. drs. C. Aenaea-Venema, Verl. Frederikstr. 9 A, 9724 NC Groningen, tel. 050-180821

2200-2739 *Den Haag* Mevr. J. v. Roosmalen, v. Galenstraat 68, 2518 ER Den Haag, tel. 070-468661

1940-2199 *Haarlem* Vacant

6300-6499 *Heerlen* J.A. Klomp, Pannesheiderstr. 80, 6462 EE Kerkrade, tel. 045-456199

7440-7739 *Hengelo* Drs. S.H. Quee, Tollensstraat 1, 7471 ZD Goor, tel. 05470-4462

8400-9299 *Leeuwarden* H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden, tel. 05100-21982

6100-6299 *Maastricht* Drs. E. Koers, Veldspaatstr. 23, 6216 BM Maastricht, tel. 043-30036

2740-3399 *Rotterdam* P. Baardse, v.d. Helmstraat 27, 3067 HA Rotterdam, tel. 010-204915

3400-4299 *Utrecht* G. Derriks, v. Bijkershoeklaan 351, 3527 XJ Utrecht, tel. 030-936035

5800-6099 *Venlo* Vacant

7100-7439 *Zutphen* Mevr. Drs. A. Goudriaan, Gerstekamp 12, 7231 BK Warnsveld, tel. 05750-23272

7740-8399 *Zwolle* J. Vrielink, H. Stevinstraat 11, 3841 KB Harderwijk, tel. 03410-15288

Nieuw !

hoe mensen veranderen

H. van Galen Last

Een onderbouwmethode voor mavo, havo en vwo

Algemene doelstelling en didactische uitgangspunten

- de leerling door studie van en confrontatie met het verleden de betrekkelijkheid van zijn eigen tijd en van zichzelf leren zien,
- bij de stofkeuze en de opdrachten voor de verwerking is sterk rekening gehouden met de belangstellingssfeer van de leerling,
- confrontatie met cultuuruitingen vormt een belangrijk aspect van deze aanpak, de vele illustraties vormen dan ook geen toegift maar een wezenlijk onderdeel van de methode.

Thema's deel 1

De tijd
De eerste mensen
Egypte
Mesopotamie
Verdraagzaamheid (Indië, China, Perzië)
Israël
De Grieken
De Romeinen
Het Christendom en de val van Rome
De Arabieren
Europa
De middeleeuwse samenleving
De middeleeuwse stad

Hoe mensen veranderen. H. van Galen Last

Deel 1. ISBN 90 01 32753 2 176 p. f 26,00

Docentenboek 1. ISBN 90 01 32754 0 30 p. f 7,80

Deel 2 is in voorbereiding

Stofkeuze

Gekozen is voor een thematisch-exemplarische aanpak, zonder de chronologische lijn los te laten.

De invalshoeken van waaruit de thema's worden behandeld zijn vaak verrassend.

Leerdoelen/Docentenboek

De leerdoelen worden in het docentenboek per hoofdstuk geformuleerd.

Het docentenboek bevat verder een verantwoording van de algemene doelstelling, didactische uitgangspunten en een toelichting per hoofdstuk.

Opzet per thema

- basisinformatie, qua taal en inhoud naar de leerlingen toegeschreven,
- belangrijk deel van de informatie in visuele vorm,
- intensieve afwisseling van informatie en verwerking, die in kleur is gedrukt,
- bronfragmenten met opdrachten.

Thema's deel 2

Renaissance
De ontdekkingsreizen
Reformatie en Contra-Reformatie
De Republiek der Nederlanden
Het absolutisme
De Verlichting
Revolutie in zicht
De Wereld buiten Europa

Ook verkrijgbaar in de boekhandel.

WNI

Wolters-Noordhoff